

ШЫН

НИИТИЛЭЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 87 (16698)

2003 чылдың
ИЮЛЬ 15,
вторник

Ат салган шагы 18.15
Садар өртгээ 3 рубль.

Чазак Даргазының ажил-албаны

САНАКЧЫЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Июль 10-да ТР-ниң Чазаның Даргазы Шериг-оол Ооржак республиканың Саналга палатазының санакчылары-биле ужуражылганы эрттирген.

Палатаның удуртукчузу Валерий Салчак чоокку үеде оларның шийтирилээр ужурулук кол-кол сорулгаларына кысказы-биле доктааган. Чоокта чаа Саналга палатазының санакчылары тэмуйлатканын база катап сагындырып каалы. Оларның санында чоокку үелерге чедир Саң-хөө яамызының контроль-хыналда эргелелинге ажилдап турган арга-дуржулгалыг саң-хөөчү Наталья Лунько, моон мурнунда Москваның «Аудитконсалтинг» деп аудитор фирмасынга ажилдап турган Василий Хомуш-ку болгаш ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязынга килдис эргелекчилеп турган Радимир Сат кирген. Ужуражылга үезинде республиканың Баштыңы чүнү-даа мурнунда контрольдаар органны тургусканы Тывага кончуг чугула болгаш ужуру-уткалыг дээрзин демдеглээн. Ол Саналга палатазының санакчыларына оларга кирип турар информация бүрүзүнге кичээнгейлиг, деңзигүүрлүг болурун айткан. Республиканың хамаатыларының

кирген өргүүделдери-биле кичээнгейлиг ажилдың дугайында ол онзалап демдеглээн. Россияның Төп банкызы болгаш Казначейство-биле, республиканың Чазаа-биле, Улуг Хуралдың депутаттары-биле сырый харылзаалыг ажилдаарының эргежок чугулазының дугайында чугаалаан.

Саң-хөө хыналдаларын чорудуп тура, Саналга палатазы принципалдыг чоруун, чиге туруштуун көргүзери чугула. «Силер кызы бөлүктүң сорулгаларын эвес, а чүнү-даа мурнунда чонун эрге-ажыктары дээш туржур ужурулук силер» деп, республиканың бирги удуртукчузу демдеглээн.

Шериг-оол Ооржак Тывага Саналга палатазын тургузарының дугайында айтырыгны көдүрген кол эгелекчилерниң бирээзи дээрзин маңаа айтып каары артык эвес.

Ужуражылганың түннелинде Ш.Д. Ооржак Саналга палатазының санакчыларына чедиш-киннерни күзээн.

Бистиң корр.

2003 чылдың II кварталында Тыва Республика талазы-биле чоннун кижги бүрүзүнге болгаш кол социал-демографтыг бөлүктөргө амыдырап-чурттаарының адаккы хемчээлин доктаадыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2003 чылдың июль 9 № 431 Кызыл хоорай

“Тыва Республикага амыдырап-чурттаарының адаккы хемчээлиниң дугайында” Тыва Республиканың 2001 чылдың июль 9-та №1138 Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның

доктаадыр болза:

1. 2003 чылдың II кварталында Тыва Республика талазы-биле чоннун чурттап болурунун адаккы хемчээлин Тыва Республика-
Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК

ның Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының база Тыва Республиканың күрүнениң Статистика комитетиниң кииргенин езугаар мынчаар доктаадыр:

Чоннун кижги бүрүзүнге онааштыр 2306 рубль;

Ажыл кылып шыдаар кижилерге 2434 рубль;

Пенсионерлерге 1721 рубль; Уругларга 2346 рубль.

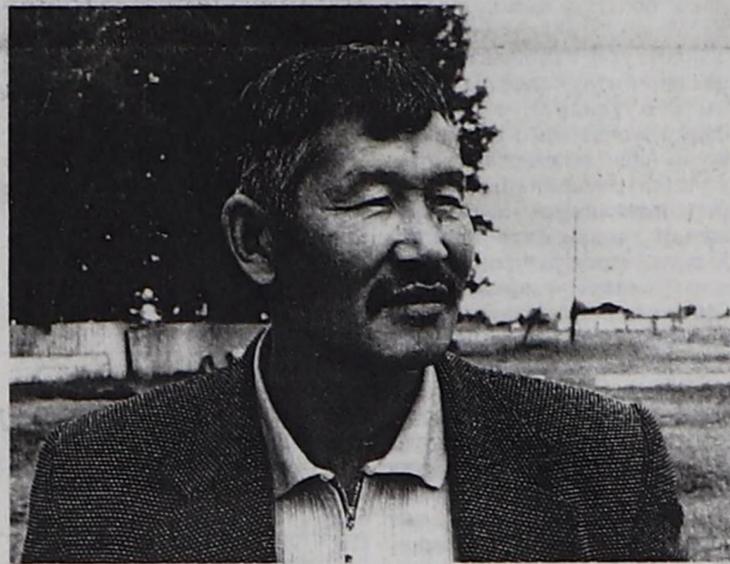
2. Бо доктаал ону парлаан хүнүнден күштүг болуп кирер.

Суму чагыргазында

МЕҢЭЭ ИДЕГЭЭН БОЛГАНДА

Сүт-Хөл кожуунун Хөр-Тайга суму чагыргазының даргазы, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаты Александр Чыдам-

оолович Иргитке бистиң корреспондентивис ужурашкаш, суму чагыргазының ажылын чугаалап бээрин дилээн. Ооң чугаалааны болза:

— Суму чагыргазы бодунун ажил-чорудулгазын мал, чер ажылын хөгжүдеринче, чурттакчы чоннун амыдыралын экижидеринче угландырып турар. «Ишкин» каттышкан күрүне бүдүрүлгези тус черниң чылгы малын өстүрер угланышкынын, бо талазы-биле ажилдарны чорудуп келгенинден малдың баш саны 300 ажыг баш чедир өскөн—деп, эгезинде ол демдеглээн.—Чурттакчы чоннун хуу малы чыл келген тудум-на өзүп орат. Чер чегерикчивис болгай, ынчангаш тараа культураларын, ногаалар аймаан, картофель тарыырын эрткен чылдардан көвүдеткен бис. Ооң шөлү ниитизи-биле 400 гектар чедип турар. Оларны шуптузун сугаттыг шөлдерде тараан, чаагай дүжүттү өстүрүп алырының аргалары бар.

Сумуда 260 өреге санаттынып турар, олар ногаалар аймаа, картофель тарыырынга бо чылын кончуг идепкейлиг киришкен, колдуунда өг-бүлө бүрүзү оларны тарып алган, ажаалда, суггарылгазын эки чорудуп турарлар. Арат ажил-агыйларының, сайгарлыкчыларның саны чыл

келген тудум-на көвүдеп орат. Ылангыя сайгарлыкчылар сумунун чонун аш-чөм болгаш үлетпүр барааннары-биле хандырап дээш кончуг кызымак ажилдап турарлар. Оларның ачы-дузазы улуг.

Амгы үеде бир чугула ажил келир кышка белеткел болгай. Малды сериин тайгаларже чайлагдадып үндүргөн. Школаның, эмнелгенин, клубтуң септелгезин чорудуп турар, удавас доозар. Одаар чүүлдү чогуур хуусаазында сөөртүп алыр бис.

Суму чагыргазы корум-чурум үрээр, арагалаар чоруктар-биле демиселди сөөлгү үеде күштөлдирген. Дружинниктер график езугаар дежурныйлап турар болу берген. Бо херекте уруглар санигиниң (эргелекчизи Лидия Ондар), школаның (Валерий Хуурак), клубтуң (Наталья Түлүш), эмнелгениң коллективтери идепкейлиг киржип турарлар. Ындыг-даа болза корум-чурум үрей бээр ийи-чангыс таварылгалар болгулай бээр. Шынары багай арага аймаан чажырып сада бээр кижилер база бар. Оларның-биле ажилды чорудуп турар бис.

Бо чылдың май төнчүзүнде дүне улуг хат хадаан түннелинде суурга улуг өрт болган, бо айыылдан сес чуртталга бажыңы өрттенген, чурттакчылары улуг когаралга таварышкан. ТР-ниң Чазаа когараан хамаатыларга чогуур дузаны чедирген, сес чуртталга бажыңын тудар доктаалды хүлээп алган, орта чарыгдар акшатагерикти үндүрүп берген. Амгы үеде алды бажыңның ханазы туттунган. Бо ырак суурже тудут материалдарын сөөртүрүнге республиканың одаар чүүл сайгарар организациязының начальниги Амир Ооржак улуг дузаны чедирген. ТР-ниң Улуг Хуралының депутаттары суурга келгеш, айыылга таварышкан хамаатылар-биле ужуражып, оларга моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедиргеннер. Суму чагыргазы «Чону—чоорган, хөйү—хөйлең» деп марофонну эрттирген бис, өрттен когарааннарга ооң киржикчилери хөй түнүг акшаның дузанын чедиргеннер. Суурнуң чурттакчыларынга улуг дузаны чедирген, деткимчени көргүскен бүгү-ле эш-өөрге өөрүп четтиргенивис илередип, оларга чедишкиннерни күзеп турар бис.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаты кижги болгаш, кылган ажылымын отчедун сонгукчуларга берип, оларның чагыгларын күүседир дээш ажилдап турар мен. Кызыл-Тайгага көвүрүг, Кара-Чыраага спорт залы, Хөр-Тайгага школа тудар болгаш өске-даа чагыглар бар. Оларны амыдыралга боттандырап дээш шудургу ажилдаар апаар, чүге дээрге сонгукчулар меңээ идегээн болгай.

Ишкин сумузунун чурттакчы чону алдан-маадырларның тура халымышкынының 120 чылынга күш-ажылчы чедишкиннерлиг ужуражыр сорулганы салган ажилдап турарлар деп, түннелинде чагырга даргазы чугаалаан.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

♦ Эрткен пятницада Россия Федерациязының Президентизи В.Путин чамдык партияларның болгаш девискээрлерниң 30 удуртукчузу-биле ужуражышкынын эрттирген, аңаа чуртта реформаларның чоруп турарының дугайында айтырыгны сайгарган. Киржикчи бүрүзү 7-ден 10 минута иштинде бодалдарын илередир аргалыг болган. Президент чуртта реформалар доктаап, бурунгаарлавайн, чангыс черде таптап турупканын демдеглээн. Кириген саналдарны чыып түннээш, ооң дараазында болур ужуражылгага түннелин үндүрерин дугурушкан. Чурттуң хөгжүлдезиниң стратегтиг бир угланышкыны оон үнүп болур.

♦ Президент В.Путин Россияның чазак кежигүннери, күш структураларының удуртукчулары-биле терроризм айтырымының чидигленип турарын чугаалашкан. Чорудуп турар профилактика ажилдары ажык чок бооп турарын Президент демдеглээн.

♦ РФ-тин Президентизи В.Путин чазак кежигүннери, Күрдума, партиялар, каттыжышкындар удуртукчулары-биле бизнес айтырыгын чугаалашкан, санал берген чангыс-даа кижини үзе кирбээн болгаш ужуражышкынын түннелин үндүргөн.

♦ Бо чылдың декабрьда Күрүне Думазынга болур сонгулдаларга киржип болур пар-

тияларның байдалы мындыг: “Россияның чаңгыс эп” партиясы 21 хуу, РФКП — 20, РЛДП — 8, СПС болгаш “Яблоко” партиялар 5-5 хуу деңзигүүрлүг болган. Өске партияларның сонгулдага киржир хуузу бо көргүзүлгелерден куду болган. Бо медээни чоннун санал-оналдарын чыып түннээр комиссия тургускан.

♦ Амур областа Бурей ГЭС-ти ажыглалда кириген. Аңаа холбаштыр РФ-тин Президентизи тудугчуларга байыр чедирген. Бо ГЭС Приморье, Хабаровск крайларны, Амур областы электри-биле бүрүн хандырап аргалыг. ГЭС-ти тударынга бүгү Россия киришкен.

♦ ССРЭ дүшкен соонда, АКШ делегейде кара чаңгыс күчүткен күрүне апаргаш, ооң Иракка удур дайынын америк улустун 59 хуузу чөптүг эвес деп буруу шапкан. Американнарның 68 хуузу бодунун күрүнезин “думчук сыдырган” херээ чок деп санаан.

♦ Чечняның Шатой районунче бар чораан федералдыг шериг машиназын террористер чазылдырган. Шериг албанның 9 кижги өлгөн, 11 кижги балыгланган.

♦ Бо айда “сылдыстар чаашкыны” болур. Чер кырынга элээн каш метеориттер дүжөр. Дүнеки дээрде “сылдыстар чаашкынын” ынакшып, чолугуп турарлар эки көрүп болур.

♦ ССРЭ-ниң улустун артизи Михаил Пуготкин 80 харлаан. (АГЕНТИВЕР МЭДЭЭЛЕРИНДЕН).

Брифинг

АКША БАР – ЧӨПТҮГ ШИҢГЭЭДИР ХЕРЕК

Эрткен четвергте ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы – саң-хөө сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Радислав Баян республиканың чартык чылда бюджет күүселдезинге хамаарышкан брифингини эрттирип, журналистерниң айтырыгларына харьылаан.

Сайыт бюджет күүселдезин чогумчалыг деп демдеглээн. Каттышкан бюджеттин орулгазы 2,794 млрд. рубль, а чарыгдалдыг кезээ 2,597 миллиард болган. Тываның бот-орулгазы планнап каанындан 100,4 хууга күүсетинзе-даа, чамдык кожуннар болгаш Кызыл хоорай планынга күш четпейн барганнар. Чазактың чедишкенинге башкыларның шөлээ акшазына 165,9 млн. рубльди долзу-биле төлөп берипкенин хамааштырып болур.

Уруглар пособиелеринге 85,5 млн. рубльди үндүргөн, ооң иштинден 24,4 миллионну эрги чыгылы берген пособиелеринче угландырган. Бюджет албан черлериниң ажыл төлевири, пенсия, пособие, инвалидтерниң социал камгалалы ниитизи-биле күүсеттинип, өй-шаанда төлөттүнип турарын демдеглевес аргажок. А чамдык регионнарда башкыларның шөлээ акшазы хамаанчок, ажыл төлевири 3-4 ай дургузунда саадап турар.

Саң-хөө яамызының кол кичээнгей угландырып турар айтыры – кышка белеткел. Социал адырның бажың-балгадын, одалга системаларын септээринге тендер садыглажышкынына соонда септелге ажылы эгелээн. Ооң акшаландырышынында үзүктелишкн чок, бо хүннерде септелгеже 578,8 млн. рубльди углаан, ынчангаш көрдүнгөн хуусаада септелге доостур ужурулуг. Көпөөк бүрүзү контрольдуг, отчеттуг.

Чазак командазының шудургу ажылының түннелинде эртип турар чыл саң-хөө талазы-биле мурнуку чылдарга деңнээрге, "тас" деп болур. Браккы Сонгу чүккө деңнеттинген кожуннарже хөмүр сөөртүлгезинин акшаландырышыны шийтпирлеттинген. Чазактың эрткен чылгы шийтпирин езугаар чонга одаар хөмүр өртээ Мугур-Аксинга-даа, Кара-Хөлге-даа, Кызыл хоорайга-даа чангыс болур ужурулуг – тоннада 532 рубль. Чедирилге өртектениң ылгалдарын Саң-хөө яамызы дуглаар.

Бо чылдың ийги чартында бюджет албан черлеринге хереглээр аш-чем, эм-таң, эт-херек-

селди тендер таварыштыр хуваанының түннелинде, хереглелдин барык 70 хуузу иштики бараан бүдүрүкчүлери чиштиригилг садыглажышкын түннелинде ойнап алганнар. Республиканың акшазы маңаа долганып, экономикавыска орулганы бээри ол.

Тываның саң-хөөчүлерин дүвүредип турар айтырыг – кывар-чаар материалдардан болгаш арага кылыгыларындан акцизтерниң болгаш үндүрүлгелерниң бюджеттерге беримчезиң 10 хуу-даа четпес болуп турары. Мооң чылдагааннарынга кывар-чаар саарылгазында төлевирилерни хоойлу езугаар чедир чурумчутпааны хамааржыр. Күрүне Думазында бо талазы-биле ажыл чоруттунуп турар, ынчангаш келир чылдан эгелеп элээн дузаны берип эгелээри чадапчок.

"Саян-Алко" арага бүдүрүлгези бодунуң продукциязын долзу-биле үндүр садып чадап турарындан үндүрүлгелер төлөлгези кылдынмайн турар. Шыгжамырга чыдарга ооң өртээ аартаары билдингир. "Хөлөгедэ" арага саарыкчыларынга "Саян-Алко" боскунда чыдыпкан сөөк дөг-болу берген ужурундан оларның удур хөдөлишкннери дээштиг болуп, шынарлыг водканы кожуннарда, сумуларга садып эгелээринге шалтыктап турар. Акциз төлевирилерин бүрүнү-биле регионнарда арттырарының айтырыын хоойлужудар талазы-биле ажылды Күрдума чоргузуп турар. Ынчангаш "технар" саарыкчылары Тываның экономиказынга аар согугну келир чылда чедирип болур.

Кызыл хоорайның хуу саарлыкчылардан кирген онааттынган орулгандан үндүрүлгелер канчаар-даа аажок куду деңнелде. Үндүрүг инспекциязы бүрүткеттинген он үш муң ажыг саарлыкчыдан сес ажыг муңну "чидирип" алган ужурунда, немелде орулга көскүзү-биле эвээжээн. Үнүп келген III кварталда бо четпестерни найысылалдың удуртулгазы чайладып, тургустунган планын күүседирин дагдынган.

Альберт ХОМУШКУ.

Бадына Дүдөп-Доржуевна
КАРА-САЛ

Бадына Дүдөп-Доржуевна Кара-Сал 1934 чылдың январь 27-де Чөөн-Хемчик кожунунун Чадаана сумузунга арат өг-бүлөгө төрүттүнгөн. 1955 чылда Чадаананың №1 ортумак школазын, ооң соонда Кызылдың башкы институтунун физика-математика факультетин дооскаш, Чөөн-Хемчикте Хөндөргей, Өвүрде Торгалыг школаларына башкылаан.

Б.Д.-Д.Кара-Сал Өвүрнүн партия райкомунун агитация-пропаганда килдизинге, 1970 чылда Чөөн-Хемчиктин партия райкомунун инструкторна, улаштыр агитация-пропаганда килдизинин эргелекчинге ажылдаан. Бот-өөредилге-биле партияның дээди школазын дооскан. 1981 чылда Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң чанында ХБАБ эргелекчинге томуйлаткаш, пенсияже үнгүжеге ажылдаан.

Ленинчи юбилей, "Күш-ажылдың хоочуну" медальдар болгаш өске-даа бедик шаңналдар-биле шаңнаткан.

Өвүрнүн, ажы-төлүнүн сүмелекчизи, чөлөнгичи бооп чораан. Ийи оол, ийи кысты өстүрүп, эртем-билигге чедирген, 9 уйнуктарын азырашкан төлөптиг ие.

Ооң дугайында чырыткылыг тураскаал бистиң чүректеривиске кезээде артар.

Бөлүк өөрүндөн.

Бүгү-россияның 2002 чылда чон чизезиниң Тыва Республикага эрткениниң баштайгы түннелдериниң дугайында
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2003 чылдың май 28 № 329 Кызыл хоорай

Бүгү-россияның 2002 чылда чон чизезиниң республикага эрткен баштайгы түннелдеринден ап көөрге, Тыва Республикада ниитизи-биле 305,7 муң кижжи, ооң иштинде доктаамал чурттап турар чоннуң саны 305,5 муң, республика девискээринде түр туруп, өске черлерде доктаамал чурттап, кири бижиткеннериниң саны 0,2 муң кижжи бооп турар. Доктаамал чурттап турар чоннуң саны мооң мурнундагы чизеге деңнээрге, 5 муң кижжиге кызырылган.

1989 чылдан 2002 чылга чедир үеде Тыва Республиканың чонунуң саны 3 муң кижжиге азы 1 хуу кызырылган. Чизелер аразында чоннуң ниити санының кызырылган чылдагааны чоннуң ыңай-бээр аргыжылгазы көвүдээнинде, чоннуң чайгаар өзүлдөзи улгадып турда, божуп-өзери кызырылып турарында.

Ооң-биле кады чоннуң өлүп-хораары көвүдөп турар. Республикага чоннуң божуп-өзери 1,5 катап эвээжээн болза, өлүп-хораары 1,7 катап өскөн бооп турар. Өлгөн кижилерниң чартык кезии — күш-ажыл кылыр аргалыг кижилер. Ындыг чорук республикага күш-ажыл курлавырын тургузарына таарымча чок

салдарны чедирип турар. Херээженнерге бодаарга, эр кижилер хөй өлүп турар.

Баш удур медээлерни езугаар алырга, 2002 чылда республикага кижилерниң ортумак назыны 56,5 хар, эр улустарны 51,1, херээженнерни—62,8 хар болган. Тывада чоннуң назыны Россия Федерациясында деңнелден чавыс, эр улустуу 8 хар, херээженнерни—9-10 хар чавыс бооп турар.

1989 чылдан 2002 чылга чедир үеде республикага өске черлерден 36,2 муң кижжи көжүп келген, 63,3 муң кижжи өскээр көжүп чоруткан азы аргыжылгадан чидирг 27,1 муң кижжи болган.

Хоорай болгаш кедээ чурттакчыларның саны база өскөрилген. Республикада хоорайлар чурттакчыларының саны кедээде чоннуң санындан бир дугаар улгаткан. Хоорайларда 157,3 муң, кедээ черлерде—148,2 муң кижжи чурттап турар.

Чизе медээлеринден ап көөрге, эр улустар 145 муң, херээженнер—160,5 муң кижжи

болган. Республика чонунда-даа, Россияда-даа байдалды ап көөрге, херээженнерниң ниити саны эр улустан хөй бооп турар.

Үстүнде айтылган чүүлдерге үндөйлээш, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. 2002 чылда Бүгү-россияның чон чизезиниң Тыва Республиканың девискээринге эрткениниң дугайында Тыва Республиканың күрүнениң Статистика комитетиниң даргазы В.Д.Талтаеваның медээзин хүлээп алыр.

2. Россия Федерациязының Статистика талазы-биле күрүне комитетиниң доктаатканы чурумну езугаар Бүгү-россий чон чизезин республикага эрттирген долу түннелдерни Тыва Республиканың Чазаанга кириерин күрүнениң Статистика комитетинге (Талтаева) дагыр.

3. Бо доктаалдың күүседизи дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазак Аппарадының экономиктиг хөгжүлдө болгаш өнчү департаментинге дагыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
А.БРОКЕРТ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАДА ДОКТААМАЛ ЧОННУҢ САНЫ

	Чон чизезиниң медээзи-биле (муң кижжи)					1989 чылга бодаарга, 2002 чылда хуу-биле
	1959 чыл (январь 15)	1970 чыл (январь 15)	1979 чыл (январь 17)	1989 чыл (январь 12)	2002 чыл (октябрь 9)	
Бүгү чоннуң саны	171,9	231,0	267,6	308,5	305,5	99,0
эр кижилер	83,9	114,0	131,7	151,4	145,0	95,8
херээженнер	88,0	117,0	135,9	157,1	160,5	102,2
Хоорай чону	50,2	86,6	112,4	144,3	157,9	109,4
эр кижилер	23,8	41,9	55,0	70,4	73,7	109,4
херээженнер	26,4	44,7	57,4	73,9	84,2	113,9
Кедээ чон	121,7	144,4	155,2	164,2	147,6	89,9
эр кижилер	60,1	72,1	76,7	81,1	71,3	87,9
херээженнер	61,6	72,3	78,6	83,1	76,3	91,8

ДОКТААМАЛ ЧУРТТАП ТУРАП ЧОННУҢ САНЫ

(МУҢ.КИЖИ)

	Эр болгаш херээжен кижилер	Эр кижилер	Херээженнер
Чоннуң ниити саны	305,5	145,0	160,5
Хоорай чурттакчылары	157,9	73,7	84,2
Кедээ чурттакчылар	147,6	71,3	76,3
Кызыл хоорай	104,1	48,3	55,8
Ак-Довурак хоорай	13,0	5,9	7,1
Бай-Тайга кожун	12,3	5,9	6,4
Барыын-Хемчик кожун	12,7	6,2	6,5
Чөөн-Хемчик кожун	21,4	10,3	11,1
Кедээ черлерде	11,4	5,6	5,8
Чадаана хоорай	10,0	4,7	5,3
Каа-Хем кожун	13,1	6,3	6,8
Кызыл кожун	22,7	10,7	12,0
Кедээ черлерде	12,2	5,8	6,4
Каа-Хем суурда	10,8	4,9	5,6
Мөңгүн-Тайга кожун	5,9	2,8	3,1
Өвүр кожун	7,9	3,8	4,1
Би-Хем кожун	11,5	5,5	6,0
Кедээ суурда	5,9	2,9	3,0
Туран хоорай	5,6	2,6	3,0
Сүт-Хөл кожун	8,4	4,1	4,3
Танды кожун	13,8	6,6	7,2
Тес-Хем кожун	8,9	4,3	4,6
Тере-Хөл кожун	1,8	0,9	0,9
Тожу кожун	5,9	2,9	3,0
Улут-Хем кожун	19,5	9,8	9,7
Кедээ черлерде	8,5	4,2	4,3
Шагаан-Арыг хоорай	11,0	5,6	5,4
Чаа-Хөл кожун	6,5	3,1	3,4
Чеди-Хөл кожун	8,1	3,8	4,3
Кедээ черлерде	4,4	2,1	2,3
Хову-Аксы суур	3,7	1,7	2,0
Эрзин кожун	8,0	3,8	4,2

СПОРТ — кадыкшыл, дадыгыышкын

УЛУГ САЛДАРЫН КҮШ

“Шын” солуннун редакциязынга тыва национал хүрештин амгы болгаш келир үезинин дугайында хөй санныг чагаалар келген болгаш ам-даа кээп турар. Оларнын чамдыгын солуннун арыннарынга парлаан. Чагааларнын шуптузун солунга парлаары болдунмас болганындан чогуур түңнелди үндү-

рери-биле редакция Күш-культура, спорт болгаш туризм талазы-биле күрүне комитетинин тренер башкыларынга чагааларны чедирген.

Комитеттин даргазы Сергей Ынаажыкович ООРЖАК чагаалар-биле танышкаш, мындыг тайылбырны берген:

кааптар. Чоокку үелерде маргылдааларга “ол кижини тендиртипкен, бундан апкан — 1 балл, 2 балл” деп санап база турган болгай бис. Ону шуут алдыртып каапкан бис. Физкультура башкызы кижини мен-дир мен. Тыва хүрешке маргылдаа эрттирер дээн-дир мен: деңзи дилеп халгыр мен бе, судьялар дилеп маңнаар мен бе?

Ынчангаш ону моол хүрешке, самбо хүрешке, хостуг хүрешке демейлеш-

тирип чаартыр, өскертир дугайында чугаалар кончуг шын эвес. Хүреш шаг-төөгүдөн өгбелеривистин биске арттырган эртинези болганда, ону кайы хамаанчок спорттуң өске-бир хевиринге демейлештирип туруп бербейн, камнаар, а кол-ла чүве сайзырадыр ужурлуг бис. Ол дугайында “Шын” солунга кээп турар чагааларда база бижип турар-дыр. Чоннун чагааларында сүмелер, санал-оналдарны кичээпкейли өөренип көрүп, чогуур түңнелдерни кылып турар бис.

— Комиссияларда кымнар кирип турары?

— Ында тренер башкылар, хоочун мөгелер, эртем ажилдакчылары кирип турар. Чижээлээрге, моон мурнунда бөрт дугайында доктааттыг дүрүм чок, мөгелер бейсболка, шляпа, кепкалыг-даа үнүп турган таварылгалар турган болза, ам тыва кижинин, тыва мөгенин национал бөргү кандыг турар ужурлугу—деп, кончуг солун айтырыг амгы үеде тургустунуп турар. Бо талазы-биле комиссияда ТГШИ-нин эртем ажилдакчылары Борис Борбак-оолович Монгуш, Омак Кызыл-оолович Шырап улуг ажилдарны чоруткан.

Шаанда бистин эраның-даа мурнунда Тыванын девискээринге чурттап турган уйгур улустун дайынчыларынын бөрттерин сүмелеп турар. Ында дошка база

сарыг өң, турк чоннун ыдык көк өңү колдап кирип турар. Хаваанда Тыванын шивээзи хевирлиг тыва чурт, тыва эт дээн чижектиг ылгавыр демдектер кылыр деп турар бис.

Оон ыңай амгы үениң бейсболка бөрттери ышкаш турк аъттыг шериглериниң хавактыг, кулаан бадырып алыр бөрттери бар-дыр. Шак ыңдыг бөрттер бистин эрага чедир 6-8 векте турганын төөгү материалдары херечилеп турар. Ону аът мунукчуларынын бөргү кылдыр кирир, бадылаар дээш айтырыгны көрүп турар.

Бичии оолдар, аныяк, улгады берген мөгелериниң ат-алдар айы-биле бөргү кандыг болурун чурумчудар. 35 хардан өрү мөгелериниң бөргүгө сарыг өртмөчейин камгалап сүлде демдээ хүндүткелдин кара өнүп кирир, хүрежип чоруп турар мөгелериниң 6 кожуун айы-биле аңгы-аңгы демдектер кирир дээш сүмелер бар. А моол чонга хөлүн эрттир демейлежи бэривиске, утка-шынары биске таарышпас чүүлдер бар.

— Номчукчуларнын чагааларында мөге салыкчылары, чарлаарынга хамаарышкан чемелээшкиннер хөй болгай...

Мөге салыкчыларынын дугайында айтырыгларны өөренип көрүп турар комиссия база тургустунган. Мөге салыкчызы хүреш бодунун чуруму-биле эртерин, шын эвес тудуглар, хоруглуг арга ажыглавазын карактаар, кичээпкейлиг көөр, мөгелериниң содак-шудак, идик-хевиниң талазы-биле негелдени тургузар чон мурнундан тускай төлээлекчи кижини-дир. Ол канчалдаа ыр-шоор хевиринге демейлешпес ужурлуг.

А маргылдаа чарлаар дугайында дүрүм бар. Мөгелер хүрежип турар үеде кайы-бирээзин кочулаан, мактаан мындыг аянын байдал турбас ужурлуг. Ол өйде кижинин байдалы өскерли бээр болгай. Тывада “Чаан”, “Начын” мөгелер бар-дыр, ол хиреде маргылдаа өйүндө Маадыр Монгушту джик, Моолдун бир аймааның “Начыны” деп ат алган-дыр, ону кээп үргүлчү чарлаар. Ол дээрге

Тываның 6 начынынын бирээзи улуг мөге кижини-дир.

— Тыва хүрештин деткичилеринге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Шаг-төөгүдөн туруп келген хүреш-тир. Чагырга даргалары база бээр кичээпкейли салыр болза эки. Кожуун бүрүзүгө дора дээрге-ле, 64 улуг мөге турар болза, ол хүрештин сайзыралынга улуг идиг болуру чугаажок. Мөге кижини кожууннун адын тудар, түрлүг кылдыр көстүр күжү болур дээрзи билдингир.

Наадымда кожуун бүрүзү белеткелдиг келир. Маргылдааның эртер чурумунга бөрттериниң чижек чуруктарын чоруткалаптар бис. Чер-черлерде мөгелер, башкылар, даргалар кичээпкейлиге ап, деткир болза кадык-шыырак, күштүг эр улзувус көвүдээр.

Чазак деңнелинде 1993-1994 чылдан тура, шүүлген мөгеге машина-балгатты шаңналга тыпсып турар. Чер-черлерге спорттун профессионал хевирин сайзырадыр сорулгалыг кожуун-девискээр аайы-биле маргылдаалар эрттиреринин төлөвилелдерин тургузуп турар бис. Хүрежип чер, мөге кижиге содак-шудак-ла болза, тыва хүрештин сайзырадырынга улуг-ла хөй негелделер чок.

— Бо чылын июнь 1-де 64 мөгениң хүрежи болган болгай, бичии оолдар аразынга республика чергелиг маргылдаалар келир чылын болур бе?

— Ийе, Уруглар камгаланынын хүнүнде 9-12 хар оолдар аразында республиканың бирги чери дээш хүреш чыл санында болуп үргүлчүлээр. Ынчангаш ада-иелер, башкылар мөгелерни баш бурунгаар белеткеп, идик-хевин даарап, спортчу культурага өөредир болза эки.

— Бо чылын школа программасынде тыва хүрешти кирир болдуар бе?

— Мурнуку чылдарда школаның күш-культура кичээлдеринин программасынга 1 чылда 12 шакты спортчу оюннар ойнаарынга, 8 шакты хаактаарынга, 8 шакты хүреш өөредиринге дээш, үлөп каар турган болза, ам ону ап каапкан. Чүгле чижек сүме бээр. Сээң кичээл эрттирер спортчу дериг-херексел-биле хандырылган кандыгыл, өөреникчилериниң сонургалы кайы хирел? Бо бүгүнү барымдаалап тургаш, башкы боду программаны тургузуп ажилдаар. Оон мурнунда неделяда күш-культура кичээлдерини 2 шак турган болза, ам 3 шак апарган. Хүрешти школа программасынче кирип, өөредиринин барымдаазы бар болуп турар.

— Республиканың спорт школаларында тыва хүреш салбырлары чечел?

— Спорт школаларында тыва хүрешти өөредип турар салбырлар шупту 18. Нийти билиг школаларынын хөй кезинде хүреш секциялары эртип турар. Боду тренировкаларынга, күш-шыдалын сайзырадырынга тускай дузалал номнар эвээш болуп турары хараандыг. Дапыл Ооржак Москвага өөренип тургаш, 1974 чылда “Тыва хүрештин аргалары” деп диплом ажылы кылган. Ында 400 ажыг аргаларны бижээн. ТАР-нын мөгези чораан Орус-оол Куулар тыва хүреш аргаларынын номун үндүргөн. 1990 чылда үнген “Шүглүп өөрөн” (С.Ы.Ооржак) деп номда чаа эгелеп чоруур улуска кол-кол аргалар кирип турар. Программалардан педагогика эртемнериниң кандидиди Өргелээр Ондарнын бижээн ажылы бар болуп турар.

Бистинде тыва хүреште тускай ханы өөренип көргөн ном чогу-биле чеже арга бары чиге билдинмес, ынчалза-даа Сүхбаттың моол хүреште 666 арга бар дээнин хостуг хүрешке хамаарыштыр алгаш көөр чүве болза, нарын чүве чок. Чангыс тудуштан безин 20-25 арга үнүп кээр. Сүхбат тыва хүреште тевер арганы кончуг сонургап турган кижини.

Моолга Тывадан оолдар өөредиринге хамаарыштыр Улан-Баторнун мөгелер, мөге салыкчылары, судьялары белеткээр национал институту-биле керээни чаргаш, келир чылдан моол мөгелер-биле тыва мөгелер белеткел эртериниң дугайында ажилдарны чорудуп турар бис.

— Сергей Ынаажыкович, силер эр кижини бүрүзү эки хүрежип деп бодаар силер бе?

— Ийе, эр кижини мөге-шыырак болур ужурлуг. Хүреш дээрге көшкүн амьдыралдын үезинде эр кижиниң философиязы-дыр ийин. Эр кижини кезээде мөге-шыырак чоруур-даа ужурлуг, чүге дизе тайга-таңдызынга чааскаан-даа чортуп чоруур, белен чоруур. Ийи кижини таваржып келгеш, маргышкан болза, хүрежип эгелээр, чок болза аъттарын чарыштырыптар азы боо-биле кара адып маргыжар турган.

Кижиниң бурунгаар көрүштүг, чүткүлдүг, сорулгалыг болурунга база мага-бодун, угаан-медерелин, сагыш-сеткилин сайзырадырынга спорттун ужурдузаны, салдары улуг. Кижини сайзыраңгай болган тудум, чурт база ыңдыг болур.

Чойганмаа САТ чугаалашкан.

ХУНДУЛУГ ШОЛА АТТАР

Бурун шагдан тура тывалар улуг мөгелериниң шүүлген, үжүрлөшкөн чергезин барымдаалап тургаш, хүндүлүг шола аттарны тыпсыр турган. Республика бир удаа шүүлген мөгеге “Улустун начыны”, кожууннарга шүүлген мөгеге “Начын”, республикага ийи удаа шүүлген мөгеге “Улустун арзыланы”, а кожууннарга 2 удаа шүүлген болза, “Арзылаң” деп атты тыпсыр. Республикага 3 удаа шүүлген мөгеге “Улустун чааны” деп атты

тыпсыр, оон хөй катап шүүлген мөгелерге “Амырга”, 5 удаа шүүлген мөгелерге “Дарган-Амырга” деп атты тыпсыр турган. Шаанда улуг мөгелеривистиниң хүреш дугайында хоойлузун сагыр турган болза, Тыванын алдарлыг мөгези Аяс Монгуш “Дарган-Амырга” деп шола атка, сурагылыг мөгелеривис Маадыр Монгуш, Чимит Куулар, Алдын-оол Куулар суглар “Тываның Арзылаң мөгези” деп атка четкен мөгелер бооп турар.

Спорттун өске хүрештеринге, улуг маргылдааларга бирги, ийиги чер алган мөгелерге база “Спорт мастери” деп атты тыпсып турар. Амгы үеде национал хүреш талазы-биле спортчу дээди аттарны тыпсырынын дугайында Дүрүмде республикага 128-тен эвээш эвес мөгелер киришкен тулган хүрешке шүүлген мөгеге атты тыпсыр кылып каан. Ындыг улуг маргылдаа хүрешке эки хү-

режи, үжүрлөшкөн мөгениң үжүрлөшкөн чергезин база барымдаалап, хүндүлүг шоланы тыпсыр болза деп саналдыг мен.

Моон мурнунда чылдарда хүрежип чораан улуг начынарвыстың шүглүп, үжүрлөжип чораан чылдары, чер-чурту будалчак, маргышкактыг бооп турар. Ынчангаш ыңдыг чүүлдер турбазы-биле база мөгелерге моон-даа сонгаар хүндүлүг шола ат тыпсырынга,

сурагылыг мөгелериниң байырлыг хүннерин демдегеп эрттиреринге, мөгелер дугайында ном чыып үндүреринге мөге бүрүзү тускай бичии дептер номчугаштыг болур болза, кончуг ажыктыг деп бодаар мен. Ону ажы-телү көрүп, эдилеп чоруурга-даа эки болгай. Тывавыска хүндүлүг шола аттыг сурагылыг мөгелер хөй-ле болзунам!

Василий МОНГУШ.

ӨВҮРДЕ — КОЖУУН ХҮННЕРИ

Ажыл-ишчи хүннеримни кезик-чамдын Өвүр кожуунга эрттирип, хөй-ле чаа чүүлдерни маңа эскердим. Сөөлгү катап кажан келгенимни сактып шыдавайн бардым. Хөй-ле катап чораан ийик мен. Ооң иштинде ийи катап чораан ажыл-херээм чогаадыкчы ажылымда дем-деглеттинген. Моолдун чурт Баштыңчызы Цеденбалды уткуп турганын утпас-тыр мен. Оон аңгыда эмчи кыс Александр-биле малчыннар аалы кезип, шеңне чечээ черниң өңүн былаай берген өйде чорааным кайын уттур ийик мен. Ол дээрге мээң чалыы чылдарым-биле холбашкан СССР үези-дир ийин...

Бөгүнгү амыдырал, кижилерниң угаан-бодалы оранчок өскөн. Кожуун чагыргазында төлөптиг дээн аныяк удуртукчулар үнүп келгени мээң сеткилим дыка өөрткөн. Барык он ажыг чылдар дургузунда кожууннуң культура, уран чүүл ажылынга ажылдап чораан ынчангы аныяк, чараш кыс Светлана Ходун-ооловна Адыгжы Өвүр кожуун чагыргазында аппарат удуртукчузу апарган. Александр Санчат-оолович Куулар — кожууннуң чагырга даргазында, харын-даа ийи удаа чоннуң үнелелин ап, катап соңгуттурган. Ажыл-агыл бүрүзүн сонуургап, кожуун байырлалында чоннуң өөрүшкүзүн үлежип, дыка-ла солун кижилер-биле ужураштым. Эки чүвени эки дээр. Каа-даа баарымга улуг, бичии кижилер кожууннуң чагырга

даргазын хүндүлээр, мактаар болду. "Даргавыстың ачызында кожуун библиотеказы республикада каш удаа дээр дээн ажылдыг библиотекалар санынче кирген" — деп, Александра Кертик-ооловна Монгуш баштай-ла солун чугааны кылган. Оларның чогаадыкчы, шимченгир, тывыштыг чүүлүн кызыл карандаш-биле демделевес аргажок Чүл дээрге кожууннуң бүгү-ле сурагыл кижилерин олар чыып, бижип, төөгүнү тургузуп турар. Куйтура, уран чүүл талазы-биле шылгараан кижилерниң чуруктары, намдары хана сынмас. Чогаалчылар: Виктор Көк-оол, Степан Сарыг-оол, Владимир Серен-оол, Монгуш Доржу болгаш оон-даа өске. Өлүм чок талантылыгларның чурту — Өвүрге барып, сагыш-сеткилим саймаарап-даа турган. Күш-ажылдың хоочуннары, эртемденнер, дайынның киржикчилери. Даңзы бүрүзү эңме-секселиг. Библиотека — улус-чоннуң угаанының чырыткызы болгай. Бистер хлеб садып алыр дээш хүн бүрү садыгның эжин алып амыратпас бис. Хырын тодугда эки-ле. А угаан тодугда — оон-даа артык. Ынчангаш номга хандыкшылыглар, эртемге сундулуг кижилер библиотекаже ынчаар хүн бүрүде эжин амыр-дыш чок ажып, кирип турар. Кожууннуң солун чагыдылганынче, чаа ном садып алырынче кожууннуң чагыргазы кол кичээнгейни угландырып турар. Дарганың

ачызы ол дээр-ле чөп.

Улус-чоннуң угаан-сарылы эмп турар күш — ном болгай. Чагырга даргазы Александр Санчат-оолович Куулар кожууннуң чедишкннерин чугаалап, удавас болур Наадым-2003-тү уткуур дугайында хемчеглерни таныштырды. Алыс дөзү малчын уктуг болгаш, мал ажылын сайзырадыр талазы-биле бодалы оккур. Ол-ла болгай, Тыва Республика мал ажыл-агыйлыг, тыва чон алтыкештен идик-хепти даарап кедип, ак малының сүдүндөн чөмни бүдүрүп чораан болгай. "Мал бажын Тывага өстүрер!" — деп кыйгыга мен бүрүн катчыр мен. Мал, чер ажылын денге сайзырадып, черинге тараа тарып, ногаа культуралары өстүрүп, сайгарлыкчылар оруун тыва бергени өөрүнчүг. Ырак, көдээ суурларда безин кижилер чер ажылы дээнде кызымак-тыр. Чангыс чижек. Мөңгүн-тайгажылар Би-Хем кожууннуң Хадыңга барып картошка тарып турду. Мугур-Аксы чурттуг улустар Кызылдың дачазынга ногаа өстүрүп ап турар. Кайы хире кызымак-тыр че! Көдээ чон көдүрлүп, амыдыралдың уг-шиин тып, ам рыноктуң амданын четтирипкенер хөй. Хуу машина, садыг-саарылга кайда-даа калбарган. Көдээ черде ажыл-ишчи кижилерни кожууннуң чагырга даргазы хөлчок деткип турар. Эң чараш бажын тудуу, дагаа, куш, кас өстүрген араттар дыка хөй. Кайда эки удуртулга бар-дыр,

ында сайзырал эки.

Кол чүүл — кадрларны шынылип алыры. Кожуунда бо айтырыг эки чоруп турар. Өвүр кожууннуң хүннери чыл санында бедик денелде эртип турар. Бо чылын "Өвүрнүң судалы" деп чаа солунну кожуун байырлалын уткуштур үндүрүп эгелээн. Ол база чонга чаа чүүл, солун медээ. Оон редактору — чогаалчы Николай Куулар. Баш бурунгаар оларга байыры чедирери күзенчиг. Кожууннуң чону колдуу хуу мал-маганныг. Чер-даа ажылын ынчаар сайзырадып чоруурлар хөй. Кожууннуң төвүндө чонга ачы-буянын көргүзүп, үнелелди ап чоруур сайгарлыкчылар кайы хөй. Чангыс чижек. "Чеди-Хаан" кафезиниң эргелекчизи Зинаида Дадар-ооловна Ооржакты улуг чоргаарал-биле кожууннуң чону мактаар. Ол бүгү назынында садыг-саарылга шугумунга бараан болуп келген. Өнүң ээзи Сергей Биче-оолович Ооржак олар кайызы-даа ажыл-ишчи, кызымак талазы-биле кафени тудуп, өргөн чок черге өргөн хап, чонга таарымчалыг чүүлү тургускан. Кижилер бүрүзү "Четтирдим" деп оларга чугаалап үнер. Зинаида Ооржак — Делегейниң аныяктар фестивалының киржикчизи. 1985 чылдан "Хоочун кооперация ажылдакчызы" деп хөрөк демдээниң эдилекчизи болган. Кожууннуң чагырга даргазы Александр Санчат-оолович Куулар тиске кожууннуң ажыл-ижин таныштыргаш, ырак орукче

аъттаныпкан. Ол Хакас Республиканың "Тун Пайрам" Наадымынга чаладыр аас-кежиктиг болган. Чогум-на шак мындыг көрүштүг, өзүп орап аныяк удуртукчуларны кожа-хелбээ республика, крайлар ортузунда болуп турар чүүлдерже, ажылынга дөгүм кылдыр чалап, деткип турары дыка өөрүнчүг. Бодавже кожуун чагыргазы келир чылын моон-даа артык солун ажылды кылыгы чугаажок. Республиканың иштинде келир үеже бодалы оккур, бүзүрели улуг идегеп болгу дег удуртукчулар тыптып, ажылдап, шилиттинип үнүп турары чоргааранчыг. Олар Тываның келир үеде хөгжүлдээнге үлүг-хуузон киириштирип, төлөптиг кадрлар болуп турары өөрүнчүг. "Эң эки кожуун чагыргазы" деп атты илередип, республика Наадымында ындыгларны тодарадыры күзенчиг.

2003 чыл бистиң Тывавыска онзагай болур ужурулуг. Тываның херээженнер шимчээшкннериниң 75 база Тываның херээженнер эвилелиниң 10 чылы база удавас болур. Өвүр кожууннуң херээженнер ортузунда кескү ажылдарны кижилер хөйүнү чугаалап болур. Кажан кожууннуң чагырга даргазы боду журналист кижини хүлээп ап, ооң кылып келген ажыл-херээни сонуургап, дыңнап, бүгү-ле байдалды тодарагай чугаалап бээрге, кижиге эргим болур-дур.

Лидия ИРГИТ.

Алдан-маадырларның

ТЫВАГА НАЦИОНАЛ-ХОСТАЛГАЛЫГ

Аар-берге, яды амыдырал, дошкун, кадыг эрге-чагырга, хөлүн эрттир улуг үндүрүлгелер тыва чоннуң чамдык кезин килеңдеп, аңаа удур демиселче оруктарны дилээрин албадапкан. Араттар экономиктиг байдалын экижидип, боттарын чер, одар-белчири, мал-маган-биле хандыртынып, аңгы-аңгы нациялар аразында дең эвес чоруктан, колонизаторлардан адырлып алырын күзеп чорааннар. Ынчангаш олар чамдыкта нояннарның мал одарларын, байларның мал-маганын чөпшээрел чок ажыглап, сүре бээр, янзы-бүрү үндүрүлгелерни төлөвөй баар турган. Аар-берге, түрөңги, эрге чок амыдыралдың түннелинде чоннуң төлөөлекчилери тыва дүжүметтерге удур демисежип, чамдыкта оларның өглерин өрттедип, хөлүн эрттир каржы дүжүметтерни узуткап чок кылып, демиселин ооң-биле илередип чораан. Социал демисел, ындыг хөдөлишкннер чамдыкта мас-салыг, хөй кижилер киржикчилиг болу берип, ажык, чөпсектиг тура халышкыннарга чедип турган.

1822 чылда тываларның Маньчжурияның дарлаашкынынга удур тура халышкынның дугайында Моолдун төөгү документилеринде кончуг эвээш бижиттинген, оон өске ол үеде болган болушкуннарны кандыг-даа документиде айытпаан. Чүгле чоннуң сактышкыннарында ийи-чаңгыс үзүндүлөр арктан. Араттар Сарыг-Самдан биле Эренхөөнүн аттарын чон утпаан, олар боттарының сумузундан дагларже дезип үнгөш, өске дургуннар-биле каттыжып алгаш, Маньчжурияның чагыргазының Тыва черде чагырыкчылары, дүжүметтер, нояннар-биле демисежип, байларның мал-

маганын былаагаш, садыгжыларның чүктүг караваннарын үптээш, ядыларга үлеп берип турганнар. Салчак кожуунундан дескеш, арат Сарыг-оол-биле ийи чыл дургузунда дагларга чаштынып, дүжүметтерниң мал-маганын оорлааш, ядыларга үлеп чораан Шириненни база Хемчиктин адырлары—Хөдөлен, Ак хемнерниң девискээринге сумузундан дезип чорупкан Мунгалдай дээрзи элээн үр үеде байлар, дүжүметтерже халдап турганын чон утпаан. Ийи-чаңгыс ындыг дургуннар каттыжып алгаш, чамдыкта дүжүметтерниң, байларның аал-оранынче, албан кылыр черлеринче чөпсектиг халдаашкыннарны кылып турган. Ындыглар эвээш—ийи-чаңгыс-даа болза, оларны чон деткип, дузалажып, чажырып турган. Чок болганының соонда оларның дугайында тоолдарны, ырларны чогаадып чораан.

1870-1880 чылдарда Тывага араттарның тура халышкыны XIX чүс чылдарның ортаа үезинде бүгү Кыдатка болуп турган тараачыннарның дайыны база национал-хосталгалыг шимчээшкннери-биле харылзаалыг болуп турар. XIX чүс чылдарның ортаа үезинде Төп болгаш Чөөн Азияның Цинь династиязының чагыргазының адаанга чораан чон кыдат тараачыннарның хостакчы шимчээшкннинге боттары каттыжа берген. Тура халышкыннар болуп турган районнарда Тывага эң-не чоогу Улястай турган, аңаа Тыва база хамааржыр. Барлык хемге тываларның тура халышкыны ооң дорт чаңгызы-биле дөмей болган. Чолдак-Шыра-Булак деп черге кыдат-маньчжур чурумга чагыртпас дээн он-он араттар амбын-ноянның отрядына тарады

ойлаттырган, оларның хөй кезин каржы шаажылаткан.

1870 чылдың төнчүзүндө, 1880 чылдың ортаа үезинде Цинь империязының улунунуң тура халышкыны бастырган соонда, тываларның улуг тура халышкыннары эгелээн. Ол үеде Тывага орус садыгның капиталы хөгжүп, Тываның аң кежи (өлүк) болгаш өске-даа чиг эдингге хереглел улгадып, Россияның, Кыдаттың чижек садыгжыларының база тыва феодалдарның аразында адааннажылга (конкуренция) чидигленип турар үеде өөскөзөн.

XIX чүс чылдың 1870-1880 чылдарында тываларның шимчээшкннеринде 1876-1878 чылдарда база 1883-1885 чылдарда алдан-маадырларның тура халышкыны улуг ылгалдыг болуп турар. 1876 чылдың тура халышкынының чылдагааны — ооң мурнунда сумунуң чаңгы-дүжүмеди турган Хомушку Базырын Хемчик кожууннуң чагырыкчызы кылдыр Кыдаттың цинь эрге-чагыргазының томуйлааны болур. Чүге дээрге ол кожууну ооң мурнунда салгал аайы-биле эң-не хөй санныг монгуштарның сумузундан кижилер удуртуп чаңчылды хажыткан, ол ышкаш Базырын дерзи, эң-не дүржөк, каржы аажы-чанынга чон таарзынас турган. Монгуштар сумузунуң чурттакчылары Базырга чагыртырындан ойталаан, оларга кымга-даа чагыртыр хөңнү чок тү-

лүштерниң кезээ каттышкан.

Чоннуң ындыг тура халышкыннарында сестип, Цинь чазак хемчеглерни ап, тура халышкыннары баскаш, ооң киржикчилерин хемчег алган. Олар орус садыгжыларга хөй түннү төлээр болган. Кыдаттың Цинь чазак чамдык дүжүп беришкннерни кылып, Хемчик кожууннуң чагырыкчызы Хомушкуну дужаалы-

"Шаажылат мурнунда".
В.Тас-оолдун чурраан чургуу.

дан хостаан. 1876-1878 чылдарда араттарның кыдат колонизаторларга удур демисели тыва, моол феодалдарже, орус чижек садыгжыларже база утланган демисели-дир, ооң социал, ниитилел-политиктиг утказы ханы, улуг болган.

1876-1878 чылдарда болган тура халышкыннары басканының соонда араттарның ниити амыдыралы баскыраан, олар тура

халышкыннар үезинде дүжүметтерге, кыдат, моол, тыва феодалдарга чедирген чидиргелерин эгидер ужурулуг болган. 1880 чылдың эгезинде улуг чүл болгаш хөй мал хораан. Аштап түрээш, килеңдөөн араттар нояннарның коданнарынче халдааш, малын үзе сүре бээр турган. Оларның дыка хөй аргаларже, тайгаларже дезип үнгөш, "дургуннар" апарганнар. Бөлүктөр кылдыр каттыжып алгаш, нояннарның, байларның коданнарынче, орус садыгжыларның аал-ораннарынче халдааш, үптөп турганнар.

1883 чылдың августа Тывага алдан-маадырларның билдингир тура халышкыны эгелээн. Оон бичии мурнунда ядарал-түрегделдиң түннелинде яды араттарның аразындан боттарын «кайгалдар» деп шолалап адап алган бөлүк тывылган, олар моол хааннарның, дүжүметтерниң малын, аъттарын сүрүп алып сорулга-биле соңгу-барыын Моолче халдаашкыннарны кылып турганнар. Кайгалдарның саны чоорту көвүдөөн, каттыжып алгаш, органиастыг хөдөлишкннерже шилчээш. Тыва байлар чамдыкта ол бөлүк «кайгалдарны» мал-маган оорлаарынче ыдалап, чөпсөглөп, тывыжын үлежип ап, олча чок болганда оларны эрге-чагыргага дужаап берипкеш, боттары хосталгага артар турган, ол чорук бөдүүн кижилерниң килениниң чылдагааны болган.

Арат Самбажыктың, бичии дүжүмет Дажыманың удуртулгазы-биле тура халышкын эгелээн. Эрге-чагырганың истеп-сүреринден дескен бөлүк араттар Кара-Дага турумчуп алганнар. Оларга удаваанда чаа-чаа кижилер каттыжып, тура халышкынның кол өзээ болу берген. Ко-

КАЖАН БОЛУРУД?

Кызыл хоорайда республика эмнелгезинин солагай талазында шөлде чаа «Халдавырлыг аарыглар» эмнелгезинин тудуу каш чыл улаштар чоруп келген болгай. Ону кылып турган тудугжулар чыл санында ук тудугну доозуп, чаа эмнелгени күзүн дужаар деп аазап келген. Херек кырында ук аазаашкынар каш-даа чыл иштинде бутпейн келген. Чаа эмнелге тудуу черле кажан доостурул?

Ук айтырыкта хары тывары-биле эрги оруум-биле ол-ла барып өөрөнгеним чаа эмнелге тудуунче чоруптум. Ук эмнелгениң даштыкы хевир элээн аян кире берген болду. Мурнунда тууйбу чагылар тургускаш, чараш, шаараш демирлер-биле тудуштур кажаалап каан. Херим иштинде, чаа эмнелге бажынының баарында, кезек ажилчынар чечек тарыыр шөлчүгөш кылып тур. Чечек тарыыр шөлчүгөшти долгандыр кажаалай тууйбу эптей салып, оок дескизин хынап, шыгаап пат-ла турлар. Бир элээн улгады берген кижитопографтарның ажылгаары херексел тудуп алган, ажилчынарның тургузуп кааны чалдарының дортун хемчээп тур. Ол «Кызылстройсервис» кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштилгениң (КХЭ) проравы Юрий Семенович Дурыманов болду. Ол бо хүн ук эмнелгениң чаагайжыдылгасын кылып турар ажилчынарны удуртуп турар болду. Чаа тудугнуң баарын хевир кириер чечек тарыыр шөлчүгөштер, аарыг кижилер дышта-ныр черлер, чаңгыс-даа даштыг чер көзүлбес кылдыр эмнелге

баарын ыяк бетоннаары дээш, ажил-ла ында хөйүн Юрий Семенович чугаалады. Олардан аңгыда ук эмнелгениң тудуунда «Санвент» КХЭ, СУ-48, СВМ, «Чедер» КХЭ, «Олимпиада» КХЭ, «Сибтехмонтаж», «Восток» КХЭ болгаш өске-даа организациялар киржип турарын ол дыннатты. Чүге дээрге ук эмнелге тудуунда иштиги чылыглаашкын, чырык, чылыг кириер, эжик-хаалга, сонгалар салыр, чедир кылдын-маан ханалар малгаштаар, чугайлаар, бүгү-ле каъттарның ханаларын дозулаар, чугайлаар дээш, ажил-ла хөй.

Чай чок ажилдап турар улуска оон ынай шаптык катпас дээш, тудугну бодум көөр деп шиитпирлеп алдым. Тудугну мурнуку эжиктери хаагыг, артындан кирип турлар. Ында машина-техниканың хөйү-даа аттыг. Дыка хөй тудугжуларның чамдыктары манзалар чыскаай каап, өскелери машина кузовундан демир хана-карактар дүжүргөн, үшкүлери бетон хоюдар машинада малгаш чүгүткөн, чай чок-ла турлар. Мээң билерим бо тудугга ажил дөрт чыл иштинде мынчаар хайнып келген чүве. Ол хире хөй ажилчынар ыңча үр үе иштинде ыңчаар хайнышкынын ажылдап кээрге, ажилы төнмөс, доозулбас, ажилы улуг-ла эмнелгедир деп бодап турдум.

Баштай бажының иштинде ажилдап турар кижилер-биле чугаалажыр-дыр дээш, эмнелгениң иштинче кириптим. Бирги каътта коридор-даа, оок кыдыг-

ларында хөй өрээлдер-даа шупту кылдынган, чүгле чараштай будуур «косметиктиг» септелге кылыры арткан болду. Аңаа менээ хааржак көдүрүп алган эр ужуражып келди. Ол сантехник Орлан Хомушку болду. Салыр батареялар, шөөр хоолайлар ам-даа хөйүн, оларны 8 айны төндүр кылып доозуптарын эр хөөрей каапты. Ийги каътче үнүп келдим. Ында чамдык черлерде батареялар чыып каан, ханаларда шөйүп эгелээн, ыңчалза-даа кошпаан хоолайлар бар болду. Үшкү, дөрткү каъттарда малгаштаттынмаан ханалар-даа таварышты. Лифт турар черде кылып ажил мырыңай хөй болду. Оон ханалары бир дугаар каъттан сөөлгүзүңге чедир көңүс малгаштаттынмаан. Үшкү каътка шагдан тура таныырым маляр чараш херээжен Рита Оюн баштаан ажилчынарга таваржы бердим. Олар бо эмнелгениң иштиги ханаларын дозулап эгелээр деп турарлар болду. Бир эгелеп алзыйсыс, бо бажының иштин ай-даа чедирбейн доозуптарын олар дыннаттылар. Ажилыңа пат-ла чаңгыгып калган, дүргөн-шалып угбайлар оларның аразында эңдерик. Бажының доостурунга херии базым болур улуг ажилды эгелээр деп турарлар болду. Ханалар дургаар хүрен, ногаан өңнерлиг будуктарлыг банкарларны салгылап каан. Чүгле кол прорабтың кайыын эгелээрин айтып бээрин манап турарлар.

Үшкү каъттан ийги каътче

бадып олурумда, чадага элээн каш батареяларны катташтыр салып көдүрүп алган ажилчынар таваржы берди. Кызаа черге эштежи чадап шаг болдулар. Бо изигде ыңдыг аар ажилды кылып турар маадырлыг-ла кижилерди деп бодап турдум. Ол хире аар демирлерни дөрткү каътче үндүр көдүрери оюнчук эвес-ле болгай. Көдүртүр краны үрели берген. Оон кылдынарын безин манавайн, халас үе чидирбейн, боттары көдүрүп үндүрүп эгелээнер. Дузалашкан аттыг бооп, соондан бичии иткиледим-даа.

Ажылгалга кирер тудугда

Аар чүүлдер көдүрүп өөрөнгөн ажилчынар тура-даа дүшпейн, аар батареяларны дөрткү каътче көдүрүп үндүр бердилер.

Адаанга ажилдаан хөй ажилчынар аразыңа келдим. Бир кезек эрлер кран адаанда чушкунган турлар. Үрелген чериниң чылдагаанын тып кылып алган хевирлиг, дедир эптеп турлар. Олар-биле чугаалажыр дээримге, машина-балгат даажы шаптыктаар, хоржок болду. Оон бичии ырады кылаштай бергеш, «Кызылстройсервис» КХО-нун бригадири Андрей Адыгжыга таваржы бердим. Оон-биле машина-балгат даажындан улам ырады кылаштай бергеш, ажил-херектиң канчаар чоруп турарының дугайында чугаалажы кааптывыс. Оон бригадасында 18 кижиге бар болду. Оон удуртулгазының адаанда ажилчынар тууйбу-биле ханалар салып, чылыг

дамчыдар хоолайларны стекловат-биле көвөп болгаш өске-даа хөй ажилдарны кылып турарлар болду. Эң эки ажилчынар деп ол Кан-Демир Кууларны, Алик Делгерни, Валерий Базыр-оолду, Анатолий Колду, Орлан Хомушку оларны адады.

Ажил төлевирин ай санында 3000 рубль хирени авансылап ап турарлар. Тудугну кажан доозарыл дээн мээң айтырымымга ол бо күзүн ону бүрүнү-биле кылып доозуп, дужаар планын турганын, ыңчалза-даа кылып ажил ам-даа хөйүн, прачечная, кухня тудугларын чаа эгелээр деп турарын дыннатты. Чогум тудуг материалдары үзүктөлбөй кээп турар. Бо тудугнуң чүге мынчаар үр узамдыгып турарын бригадир мынчаар тайылбырлады. Ында ажилдап турар тудуг организацияларының оон аңгыда өске кылып турар тудуглары база бар. Мында ажилын каапкаш, чамдыкта ынаар-даа ажилдап чоруй баар. Оон мында ажилыңа дыка үр болгаш кээр. Ынчап турда, ажил кайын чылар. Тудуг организациялары ажилчынарны хөй акша ажилдап алзын дээш-ле хары угда ийи-үш тудугну ап, бирде анаа, бирде маңаа тудуг кылып, «көшкүн» байдалдыг ажилдап турары илдең болду. Чогум бо чаа эмнелге тудуу чоокку үеде ыяп доостур дээрзин бригадир бүзүрелдиг чугаалады. Бо чугаа соонда республикада тудуг ажилын ниитизи-биле чаартыры, тудугжуларның күжүн тодаргай айыттынган тудугларже мөөң-нээри, оларның ажилы көскү беримчелиг болур чорукту чедип алыры чугула дээрзин билдим.

Борис ОНДАР.

тура халыышкынының 120 чылынга

ДЕМИСЕЛДИҢ ЭРТКЕН ОРУУ

жуун чагырыкчызы баштайгы даңзыга алдан кижиниң адын киргеш, амбын-ноянга медеглээ. Ол хире санныг кижини шаажылаан, «алдан-маадырлар» деп ат оон тывылган. Херек кырында алдан-маадырларның шимчээшкенинге чүс-чүс тывалар киришкен. Самбажык, Дажыма, Кожажар-Комбулдай болгаш өске-даа удуртукчулар эрге-чагыргага удур демисежир доктаамал отрядты тургускан. Кара-Дага шериг лагерин организациястаан, аңаа шериг өөредилгезин эртип, оон байларже, дүжүметтерже халдаашкынарны кылып турганнар. Тываның эрге-чагыргага чепсектиг тура халыышкындан ойталаарын баштай сүмелеп турган. Ол болушкуннарны көргөн арат Адаш-тайның чугаазы-биле адырга, «Силерниң чагыргаңар адаанга чоруур орнунга Кара-Дагны хаан, Оргу-Шөлдү олбук кылып алыр бис» деп харыылаан. 1883-1884 чылдарың кыжын Кара-Дага эрттирип, чагырыкчыларның албан черлеринче, байларның, орус садыгжыларның коданнарынче халдап, оон былаап алган малын ядыларга үлеп берип турганнар.

1884 чылдың часкы, чайгы үелеринде тура халыышкын кажангызындан-даа артык өөскүп, Самбажыктың отряды байларның, чийең садыгжыларның коданнарынче үргүлчү халдап турган. Отрядка каттышпаан араттар оларның үлегерин эдерип, байларже халдаашкынарны база кылгылаан, оларның саны 300 чедир көвүдээн. Оларны муң-муң араттар деткип, дузалажып турган.

Тыва феодалдарның, Цинь династиязының чагыргазындан Тываның эң хөй чурттакчылыг

кожууннарын хостаарын тура халыышкынар бодап, бир эвес ол болдунмаза, кожууннуң чурттакчыларын Алтайге азы Россияже көжүрө бээр деп турган.

Чоннуң чугаазы-биле алырга, алдан-маадырлар бүдүн чыл дургузунда дагларга чаштынып, мал-маган туткан коданнарже халдап турганнар. Кожуун чагыргага оларны кандыг-даа арга-биле тудуп күш чептээн, ыңчангаш амбын-нояндан база катап дуза дилээн, оон-биле кады Россиядан келген садыгжылар тываларның дугайында Кыдаттын чазаанга хомудаан болган. 1884 чылдың күзүнүңде амбын-нояна тура халыышкын болбаан кожууннарын шуптузундан ополчен шерийн мобилизастааш, Самагалдайга тускай белеткелди эрттирген. 300 кижиге составтыг узуткакчы отряд амбын-нояның дузалакчызы Торлуктуң удуртулгазы-биле Сүт-Хөлче чорупкан. Тура халыышкынын чылча базарын отрядка дааскан, тура халыышкынын киржикчилерин хоойлудан дашкаар деп чарлааш, оларның эт-севин былаап алырын шиитпирлээн.

1884 чылдың ноябрьда узуткакчы отряд тургустунганын биллип кааш, тура халыышкын араттар лагеринден үнгеш, Бээзи кожууннуң баштыгы моол дарганың турар черинче углап чорупкан, Цзорокту дарганы тудуп алгаш, Оргу-Шөлге сес хондургаш, Хемчик кожууннуң чагырыкчызы Дугарның Эдегей хемниң аксында албан кылып черинче чорупканнар. Цзорокту дарга тура халыышкынарның планын Дугарга чажыды-биле дамчыдыптар аргалыг болган. Дугар бодунуң чепсектиг отрядын быжыглааш, кедээшкенин организациястаан. Дугарның турар

черинге чоокшулап келгенде, тура халыышкыларны хенертен боолап эгелээн, олар кезек-кезек бөлүктөр болуп алгаш, Хемчикче дезипкен. Чаңгыс аай план чок болганындан дескенерниң кезии Бош-Дагже, өскелери аъттаныпкаш, ырак тайгаларже, Хемчикти куду чорупкан. Бош-Дагже десе берген бөлүктү Дугарның отряды бүзээлеп алгаш, хондур боолап келген. Колдуунда чагырыкчының отрядының шериглери боолап турган, тура халыышкынар чүгле ийи-чаңгыс харыыны берген. Алгы шоодайлардан, даалыңнардан хожоткуларны тура халыышкынар кылгаш, даг кырынга тургускулап каан, шериглер оларны боолап турар аразында олар Бош-Дагның эдээнче баткаш, Алаш аксыңче чорупкан.

Ол хүн Хемчик чагырыкчызының шериглери Хемчикти кешкеш, Ак-Ооргадан Алаш аксыңга чедир девискээрлерни эжелеп алган. Амбын-нояның база Дугарның дайынчыларынга бүзээлеткен бөлүк-биле эң-не чидиг тулчуушкун болган. Аңаа тура халыышкынын киржикчилери 15 кижизин чидирген. Чазактын шерий тура халыышкын араттарны тарадыр ойдадыпкаш, оларның дыка хөйүн тудуп хоругдаан. Туттурганнарны шуптузун Чыргакыга эккелгеш, байысаап, каржызы-биле шаажылап эгелээн, оларның бирээзин бектээш, дашкаар үндүр октаптарга, соокка донуп өлгөн. Хоругдатканнарның бир улуг бөлүгүн Улястайге судтадыры-биле чоруткан. Оларны маңаа база хилинчектеп шаажылаан. 1885 чылдың мартта тура халыышкынын эң-не идепкейлиг киржикчилери Дажыма, Дажытай, Узун-Белек, Урдучай оларны Улястайга чон мурнунга

өлүрүп шаажылаан. Шаажылатканнарның баштарын Тывага эккелгеш, чонну коргудары-биле улуг оруктарга чагыларга аскалаан. Ыңчалза-даа бо шаажылап арай кошкак кижилерни коргуткан боордан башка, чоннуң шивийшиңнерге, даштыкы колонизаторларга чашпаан өскерликчилерге килеңнээшкенин улам өөскүткен, араттарның нояннарны көөр хөңнү чогу киткээш.

Ол үеде Улястайга тура халыышкынарны тудуп, хоругдап, шаажылап турар үеде амбын-ноян туттурбайн барган тура халыышкынын киржикчилерин сүрүп, дилеп турган. Элээн каш бөлүк тура халыышкылар 1885 чылдың чайга чедир эрге-чагыргага удур демисежир келген. Чүгле ол чылдың төңчүзүңде оларны долузу-биле узуткаан.

Тура халыышкынын удуртукчузу Самбажык катының аалыңга чаштынып турда, катты ону медезептерге, ийи эжи-биле кады тудуп алгаш, ондарларның чагырыкчызы Сеңгиниң айтышкыны-биле истеп, судтавайн-даа, боолап каапкан. Хосталга дээш шимчээшкениң база бир билдиргир удуртукчузу Кожажар-Комбулдай Россияның девискээринче кире бээр сорулга-биле орус кызыгаарынче дезипкен. Ону мырыңай кызыгаар чанындан туткаш, хилинчектеп, эттеп тургаш, боолап каан. Тура халыышкынын киржикчилериниң, оларны деткип турган араттарның мал-маганын, эт-севин узуткакчы отрядтар былаап ап турганнар.

Төөгү эртемнериниң доктору Ю.Л. Аранчын тура халыышкынын киржикчилериниң 68 шаажылаткан болгаш өлүрткен кижилериниң адын, фамилия-

зын, кайы кожуунга, сумуга хамааржырын тодараткан. Оларның 21-и тура халыышкын үезинде өлүрткен, 47-зи тура халыышкын бастырган соонда шаажылаткан.

Тура халыышкынын чылча шапкан соонда, когаралга таварышкан байларга эгидери-биле араттардан, кожууннардан яны-бүрү чылыда, үндүрүглер хавырышкыны эгелээн.

Алдан-маадырларның тура халыышкыны тыва улустуң национал, социал хосталгазы дээш демиселиниң төөгүзүңде чырык болушкун болур. Ол демисел, бир дугаарында, даштыкы колонизаторларга, оларның талалакчылары — тыва, моол феодалдарның эжелекчи башкарылганынга удурланган. Ол тыва чоннуң эрге-шөлээ, хосталга дээш демиселиниң дуржулганын калбартып байыткан, яды хожу-дангай чоруктан адырлып, чурттакчы чоннуң яны-бүрү кезиниң угаан-медерели сайзырап, хевирлеттинип тургустунарынга идиг болган.

Тура халыышкынын тиилеттирген чылдагааны—ол демисел ала-чайгаар, харылзаа чок, ажилдап кылган кандыг-даа сорулга чок болган. Ол чүгле ийи кожуунга нептерээн, өскелеринче калбарбаан, организас чок болганындан тура халыышкын бастырган.

Тыва чон ол болушкунну утпайн чоруур. 1983 болгаш 1993 чылдарда алдан-маадырларның тура халыышкынын юбилейлерин тыва чон калбаа-биле медеглээ.

(Тыва төөгүзүңүң чаа үндүргөн бирги номундан допчулай очулдурган.)

КИЖИ АРАГАЧЫ БОЛУП ТӨРҮТТҮНМЕС

Эрзин ортумак школазынга болган слет-конференцияның киржикчилериниң өөреникчилер мурнунга саналдары дыка өөредиглиг болган. Ынчангаш ийи саналды мооң адаанда парладывыс.

КОРГУНЧУГ БАЙДАЛГА ЧЕДИРЕР

Уруглар, силер кижги бүрүзү ада-иеңер, акы-дунмаңар-биле чурттап турар силер. Өг-бүле дээрге ниитилелдин эң бичии кезии-дир. А силерниң клазы-нарда, школарда ниитилел — өг-бүледен оранчок улуг. А чамдык ажылчын коллективтер чүс-чүс, мун-мун ажылчыннарлыг болгай.

А өг-бүле күрүнениң эң бичии кезии диген бис. Мага-ботту алыр болза, өг-бүле бичии клетка-биле демей ышкажыл. Бир эвес ол клетка баксыраар болза, күрүне база суларап баксыраар. Канчап өг-бүле баксырай бээрли? Өг-бүлениң кайы-бир кижигүнү авазы, адазы азы оглу база кызы арагалаарга, баксыраар. Мындыг чоруктан өг-бүлениң кижигүннери мунгаргай, сеткил-сагыжының өөрүшкүзү чиде бээр, өөреникчи оолдун азы уругнун өөредилгези сулараар. Ындыг байдалдан ону бир-ле чүве дүвүредип чоруур болу бээр. "Ачам азы авам бөгүн эзирик ирги бе?" деп, бодал ону дүвүредип чоруур апаар.

Бир эвес арагачы кижги ол чаңчылын соксатпас болза, өг-бүле буступ дүжер. Өг-бүлениң кижигүннери — адазы, авазы болгаш ажы-төлү аңгы чурттаар апаар. Кижги канчап арагага өөрени бээрли? Кижги арагачы кылдыр төрүттүнемес болгай. Кым-бир эштериниң багай чаңчылдарынга алзып, байыр-лал үезинде дашка көдүрүп

өөрени бээр. Чаа чыл, төрүт-түнген хүннер, сурагылы байыр-лалдар, кандыг-бир улуг өртектиг эт-сеп сатканда, дээш-ле баар. Чамдыкта ортумак азы дээди өөредилге чедип доозуп алганда, ыяап-ла байырлап,

кырган-авазын бижектеп өлүрген. Бо дээрге араганы албыстадыр ижерге, коргунчуг байдалга чедиргени бо-дур.

Өг-бүледе кырган-авазы, кырган-ачазы — бурган-биле демей кижилер-дир. Эң-не хүндүлүг

дашка көдүрер апарган. Шак-ла мынчаар чоорту арагаже кирер. "Баш эмнээр" деп чылдагаан — араганы уламчылаарының бир аргазы-дыр. Арага — угаан-медерел албаарадыр хамчыктыр. Шак ынчаар өг-бүледе кады чурттаан эжи, ажы-төлү болгаш ажил-ижи уттундурар. Адак сөөлүндө арага кижини коргунчуг чорукка чедирер. Өвүрге ачазы арагалааш, оолдун амы-тынынга четкен. Оглунуң ийи уруу арткан турган. Бичии оол Кызылга эзиртир арагалааш,

улузу-дур. Олар силерге үнелиг чуртталганы берген-дир. Олар чокта кижги кайың-даа келбес. Ада-иезиниң амы-тынынга чедери дегу бужар чүве чок. Араганын уржуу ол хире-дир. Арага ишпес болза, кандыг-даа бергелерни чайлыг ажып эртип, кадыкшырак амыдырал-чуртталгалыг болурунар чайлаш чок.

Тамсия ДАВАА,
республиканың медицина-профилактиктиг төптүн оргкилдизиниң эргелекчизи, эмчи.

КЫС КИЖИДЕН КОНЧУГ ХАМААРЖЫР

Бүгү-россияның элээр чорук болгаш кадыкшыл ниитилелиниң Тывада салбырының тургустунганы кончуг таарымчалыг деп санаар мен. Шынап-ла, баштаар черниң даргазы болдунар-ла хемчегни чурттакчы чон ортузунга чорудуп турарын чанынга кады ажылдап тургаш, караам-биле көрүп келдим. Дириг кижиниң амыдыралыга кандыг таварылгалар болбас деп. Амыдыралга дуржулгалыг улус ону дыка эки билир.

Маңаа бодум өг-бүлемни-даа чижеглеп көрейн. Өг-бүлениң чөлөнгижи, даянгыжы күштүг холдуг эр кижги болгай. Ол кошкар-ла болза, ажы-төлге улуг шаптаразынны көргүскени ол. Ынчалзажок чанында оран чөмгерекчизи кыс кижги денге кошкар болза, амыдырал шуут бузулганы ол. Ынчап келирге, ылаңгыя ие кижги ажы-төлүнүң адазын эки орукче угадыр, бир-ле чүвени кылган турарын сүмелээр болза эки. Амгы үеде ыяап-ла кандыг-бир черге күрүне ажылын кылзын дээрге, кайың тааржыр деп саналдыг мен. Ийи кыры шимчээр болза, немелде чөмни огородтан-даа тарып чигей.

Оглумнун адазы Сергей Бадраевич — метеоролог кижги. Ол кызырлышыкыга таварып-каш; дузалал ажыл-агыйын кылып тур. Ооң ындыг-даа ажыл кылып турарынга оглум Аян-оол-

биле өөрүп оран бис. Чаңгыс оолдуг бис, оовусту ортумак-даа болза, эртем-билигге чедирип алыр дээш дыка кызыткан бис. Оглувус уран чүүл училищезиниң национал хөгжүм херекселдериниң салбырын дооскан. Училищеге өөренимшаан, Италияга, Францияга болгаш Норвегияга-даа талантызын көргүзүп четтигипкен. Училищени 26 кижги дооскаш, амгы үеде тускай бөлүк болуп ажылдап эгеледилер.

Амыдыралымда чамдык четпестерни чажырбас мен. Оглумнун адазы ийи-чаңгыс ишчилептер-дир. Ие кижги ындыг четпестерни эдип тударга, ажырбас. Мээң бодалым-биле алырга, кыс кижги уругларының адазының частырыгларын эде-хере чугаалаарга, ажырбас чүве. Оон аңгыда бо үеде ажылдаар-ла болуу, хырын тодуг, экти бүдүн чоруур. Эр кижги ногаа, картошказын кылгай, а херээжен кижги кым-бир кижиниң күш четпес ажылын дузалажып кылчып бергеш, акшаны ажылдап алгай-ла. Мен ындыг-дыр мен. Кым-бир кижиниң алгызын эттеп азы чүдүн ээрип бергеш, оглумну даштыкыже чорудар акшаны ажылдап берип турдум. Шынап-ла, анаа оран болзуңа, кым халас чүңү бээрли? Ынчангаш амыдырал-чуртталга кыс кижиден кончуг-ла хамааржыр ийин.

Чечек САМ.
Кызыл хоорай.

БЕШ ДАЙЗЫН

Кижги төрөлгетениң бирги дайзыны — СПИД. Бөгүн делегейде 60 млн. кижги оон аарып турар. Оларның 90 хуузу наркоманнар болуп турар. Бо коргунчуг аарыг 20 вектин төңчүзүндө билдине берген.

Колдуунда 12 хардан 35 хар чедир кончуг анык кижилер аарып турар. Ол назы-хар үези дээрге, өөренир, эртем-билиг чедип алыр, ажылдаар, өг-бүле тудар, ажы-төл божуур, азыраар назын болуп турар.

Тывада база бо коргунчуг аарыгның тарап неперей бергенин билер бис.

Россияга 2000 чылда 84 мун кижги СПИД-тен аарыг болган. Бир эвес байдал мындыг хевээр турар болза, 2015 чылда 1,5 млн. кижги аарып болур.

Ийги дайзын — наркотиктиг бүдүмелдер. Бөгүн наркотиктиг бүдүмелдер бүгү Россияны шыва алы берген. Сөөлгү үеде элээди уруглар аразында наркотиктер ажыглаары 42 катап өскөн. Ол аныктарга каргыштыг кара дүмбей орукту ажыдып берип турар. Наркотик — баш мээзиниң дайзыны.

1996 чылдан эгелеп Россияда 50-60 мун наркоманнар немежит турар. Оларның угааны сулараар, тура-соруу чидер, амыдыралга сонуггалы карарган хөмүр дег өже бээр.

Ушкү дайзын — аравыста непертерэн арагалаашкын-на болгай. Арага — хүндүлүг чөм. Ооң хоранче шилчий бээрли-бербези кижиниң бодундан хамааржыр. Кижги төөгүзүндө эң-не шылгараңгай угаанныг кижилер арага дугайында бодал-

дарны арттырып чораан. Бурунгу делегейниң эртемдени Аристотель: "Эзирири — эки тура-биле тенек аарыры-дыр" дээн. Шекспир: "Кижиниң мээзин оорлап, ону соруп чип турар дайзынны кижги боду-ла аксынче кудуп алыр" — деп чугаалаан. "Араганың кырынга чүгле чам үнер" деп тывалар чугаалажыр болгай.

Пиво ижерге, кижги дүрген арагага сундугар. Пивонуң ээлери телеканалдарны садып алган, бараанын чараш кылдыр рекламалап хүнээр. Аныктар ону сонугурап, ол хора чок, эки-дир деп бүзүрөп, ижип туруп бергенер.

Дөрткү дайзын — ажыл чок чорук. Тывада бөгүн дыка хөй дээди эртемниг, тускай ортумак мергежилдиг, күштүг, аныкшырак, назын ортузунда кижилер ажыл чок болуп турары дыка хомуданчыг. Ажыл чок олурарга, кижиниң сагыш-сеткилинге, психиказынга улуг согуг болур.

Бешки дайзын — оорлаашкын. Тывада мал оору кедереп барган. Бир эвес оорлаашкын шеглиг турган болза, Тываның малы бо хүнден 5-6 катап хөй турар деп бодаар мен. Бо үеде оор кижги саарлыкчы апарган, оорлаткан мал бараан болу берген. Мал бажы эвээжээрге, оорлаашкын улам-на күстелип тур.

Оорлаашкынның кол чылдагааны — тыва кижиниң чаагай сагыш-сеткилин, арыг арын-нүүрүнүң, чаагай чаңчылдар сагывайн, мөзүзү баксыраарында.

Бо беш дайзындан ырап-ла чоруп көрээлинер!
Арбычга ДАРЖАА,
хоочун башкы.

Чагаалар аразындан

нун 36 миллиону яды-түрөңги байдалда чурттап турарын РФ-ниң Президентизи В.В. Путин чоокта чаа Күрүне Чөвүлелинге Айыткалынга дорту-биле чугаалаан.

ЧОНУМГА ЧАГЫЫМ

Сагыш-сеткили хоозурап калган, чүгле ижиптерин-не бо-дап, диленип чоруурлар аравыста эндерик. Тодуг-догоа амыдыралдыг хамаатыларывыс яды-түрөңги кижилерге ажыл-хожулун кылдырып, дузалаштырып алгаш, төңчүзүндө чүгле чиик өртектиг арага-биле (технар) "шаңнап" каары хомуданчыг. Ажыл кылчып берген

кижиниң чүгле бодун арагаладып каар, ол-ла. Тодуг болза тодуг, аш болза аш аалынга кээрге, ажы-төлүнче сунар чүве чок болур.

Шаандакы улуг назылыг өгбелерниң ижип чораан тыва арагазы эм шынарлыг, арыг турганы шын. Амгы үениң арагазы дээрге, кижини калчаа-радып, сээдендиштер ажыг суг дээри-ле чөп болгу дег.

Азияның төвүн ээлеп, Саян сыннарының эдээн, Эне-сайның эриин чурттаан тыва чон ажы-төлүстүң келир үези кадык-чаагай болзун деп йөрээп, бот-боттарывыска дузалажып, өрү тырттынып чурттап көрээлинер.

Урунза Чанчым.
Чаа-Хөл кожуун.

ШЕГЛЕ, ӨННҮК

Арага — кандыг-даа чонун, кайы-даа үеде бир-ле чылдагаан тывылганда ажыглаар ховар чөмнериниң бирээзи. Араганы ижерге кижиге кандыг салдарлыг болурун маңаа тайылбырлап көрейн.

Баштайгы чаада сагыш-сеткилдин хоозун өөрүшкүзү тыптыр. Бир-ийи дашка чооглап-кан таварылгада сеткил-хөөнге хөглүг, магаданчыг байдал тургустунар. Шак ол үеде үн дыңзып, чанында эш-өөрнү изии-биле деткиринге белең апарып, "ээнгизин" улам дыңзыдарынга улам сундулуг апаар.

Ийги чаада оттуушкун үези эгелээр. Ол чүл дизе сеткилде сөглөксээн өөрүшкүнү, хомудал-

ды, чамдыкта өжеш чорукту кылырынче албадаар. Баш мээзиниң ажылы чоорту кошкар, бүгү мага-бот шагзырап, дери-дип, дыл чүве чугаалаарга, долгажып эгелээр. Шак ол үеде эзирик кижиге кышкыраары белең, далай-даа дискет караа хире хөөлбекчигеш апаар.

Ушкү чаада — калчаа-раашкын. Бо үеде шош-содаа үнүп болур. Эзирик кижги бертинип, соокта доңуп-даа каар. Бо чаада тургаш, эзирик кижилер чоок кижилеринге онза айылыды тургузуп болур.

Эң сөөлгү чаада — медерелин чидиритери. Эзирик кижги долгандыр турар байдалга кандыг-даа хамаарылга чок,

кандыг-даа арын-нүүр, харын-салга чок болуп ужул каар.

"Араганың үстүнге чам үнер" деп, тыва чон сестип чугаалаар. Ол-даа шын. Араганы кады ишкенде частырыг кылып, нүгүлге таваржып, боттарының аразында найыралчы харыл-заазын будап ап болур дээни ол. Эзирик кижиниң дылы бош, арны авыастыг, чолу курут дижир. Ол чүл дизе кандыг-даа чылдагаан чок черге араганы ижиксээр, ишкенде сүрүп ижер, эт-сөвинден когараар, чидириг улуг болур. Ынчангаш арага ижерин чүгле шеглээр болза, амыдырал экижиер, ажыл шуудаар.

Минчеймаа Сат.
Чадаана хоорай.

ОПЕРАТОР

Чадаананың орук-септелгедуг эргелелиниң асфальт заводунда ажил-иш бо хүннерде хайнышкыныгы-ла чоруп турар. 1977 чылда кылдынган бо заводтуң дериг-херекселдери чаартынган, турум ажилдаарынг таарымчалыг байдал тургустунган. Бо улуг эвес, 14 кижиден тургустунган эпиг-найралдыг коллективти заводтуң директору Ондар Чалзапович Чамныг-оол билдиги удуртуп турар. Мында ажилдап турар ажилчын бүрүзү бодунун туружунда деп чугаалап болур. 30 чыл чедип олар заводту

олар ажилчын байдалга тудуп, бүдүрүкчүлүг ажилды чорудуп турар.

«Тыва автоорук» эргелели Чадаана — Суг-Аксы аразында автоорукту алдан-маадырларның 120 чыл оюнда ажылгалга киирер дээш улуг күштү мында салган. Чадаананың орук-септелгедуг эргелелиниң асфальт заводу Абазаның болгаш Чадаананың орукчуларын асфальт кылыгылары-биле үзүктел чок хандырар дээш хүнде 12 шак ажилдап турарлар. Оларның кылган асфальт кылыгыларынга Абазаның

хоочун орукчулары безин улуг үнелелди берип турар.

Асфальт заводунун хоочун ажилчыны-оператор Виктор Кара-Салдың ажылы макталдыг, өскелерге үлегер-чижек болуп турар. Заводтуң кол бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының шынары оң ажылындан дорт-ла хамааржыр. Ынчангаш бедик мергежилдиг ажилчын — автоорукту кыска хуусаада ажылгалга киирер дээш төлептиг үлүүн киирип турар кижилерниң бирээзи.

Сергей ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: мурнакчы ажилчын-оператор Виктор Кара-Сал. Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ чуруу.

«ӨРЕЛИГ КИЖИ — ӨӨДЕЛЕВЕС...»

Интервью

Пенсия системазынга чаа хоойлулар ажилдап эгелээнден бээр үр үе болбаан-даа болза, бөдүүн чонга билдинмес айтырыглар хөй болуп артпышаан. Ылаңгыя бо чылдың июль 1-ден эгелеп ажилдап турар пенсионерлерге, бир эвес ол дээш ажил берикчизи Пенсия фондузунун бюджетинче камгалат дадывырын шилчидип турган болза, ооң киирген билдиришиктинин езугаар пенсиязының камгалат кезээниң хемчээлин эде санаар. Оон аңгыда июль 1-ден эгелеп Россия Федерациязының Пенсия фондузунун күсели-биле азы эгелээшкени-биле пенсияны шууштуруп хынап көөр ажилдарны база чорудуп эгелээн. Хоойлужудулга езугаар организастьг ажилдар чоруттунуп-ла турар, а камгалалдыг кижиниң эргелери кайы хире камгалаттыннып турарыл, ооң хуузуңда учет системазында агар санының талазы-биле кандыг ажилдар чоруттунуп турары кижги бүрүзүн дүвүредип турары чугаажок. Бо айтырыгта харыялап бээрин Россия Федерациязының Пенсия фондузунун Тыва Республикада салбырының даргазының оралакчызы Алла Кыс-ооловна ХУРУМАДАН дитээн бис.

— Алла Кыс-ооловна, камгалалдыг кижиниң хуузуңда учедунун дугайында кысказы-биле таньштыгың көрүнерем.

— Россия Федерациязының «Албан пенсия камгалалының дугайында» (15.12.01., №167) Хоойлузун езугаар хамааты кижги бүрүзү албан пенсия камгалалының системазында хуузуңда учетка агар саныг, камгалалдыг турары албан. Келир чылдан эгелеп школа назылыг уругларны база камгалалдыг болуру-биле ажилдар чоруттунуп турар. Камгалалдыг кижги бүрүзүңе ногаан, кылагар карттыг херечилелдерни тыпсып турар. Ону ажилга тургустунарда пенсия эргелелдеринден кандыг-бир айтырыгыг апаргаш, көргүзөр. Ажил берикчизи чыл төнчүзүңде ооң организациязында ажилдап турар кижги бүрүзүнүң агар санынче кайы хире дадывыр киргениниң дугайында медээлерни пенсия фондузунун чер-черлерде эргелелдеринге ыяап берген турар ужурулуг.

2000 чылдың ийги чартыгын-дан эгелеп пенсияны тыпсырда, база эде санаарда, хуузуңда (персонифицированный) учеттуң медээлерин езугаар кылыр апарган. 2002 чылда 5150 пенсияны тыпсыскан, оон иштинде хуузуңда учеттуң медээлери-биле 4303, ол дээрге шупту тыпсыскан пенсияның 84 хуузу. Нийтизи-биле 10048 пенсияны эде санаан болгаш хуузуңда учеттуң медээлери-биле 5827 пенсияны санаан, ол дээрге 58 хуу. Дадывыр төлөлгези үезинде чоруп турары дээрге-ле, кижги бүрүзүңе сонургалдыг, ынчан-

гаш маңа ажил берикчизиниң ажилдакчызы дээш сагыш салышкыны улуг рольду ойнаары чугаажок.

— Алла Кыс-ооловна, камгалалдыг кижги бодунун хуузуңда учедунун агар санында медээлерни кайың биллип ап болурул?

— Ийе, бо айтырыгны камгалалдыг кижги бүрүзү айтырыксап турары магатчок. «Россия Федерациязынга күш-ажыл пенсиязының дугайында» (17.12.01., №173) хоойлу езугаар назылап кыраанарның күш-ажыл пенсиязының камгалал кезээн база инвалид болганы дээш күш-ажыл пенсиязының камгалал кезээн тывысканының соонда, бир чыл азы долу 12 ай эрткенде, пенсионерниң бижээн билдиришиктинин езугаар пенсияның камгалал кезээнге эде санаашкыны кылып болур. Ол үе дургузуңда ажил берикчизи ооң агар санынче дадывырны шилчиткен турары албан.

Оон аңгыда 2002 чылда камгалалдыг кижги пенсия үнген таварылгада, ооң камгалал дадывырының дугайында медээни база пенсия капиталының ниити түңүн эде санаанын шүүштүрүп, хынап көөр ажилдар чоруттунуп эгелээн. Бо ажилды пенсионерниң күзели-биле эвес, Россияның Пенсия фондузунун эгелээшкени-биле чорудуп турар. Ол дээрге хамааты кижиниң эргезин камгалаарыңа улуг идиг деп билзе чогуур. Нийтизи-биле чугаалаарга, пенсия хоойлужудулгазында чаа эгелээшкенин бөдүүн хамааты кижиниң эргелерин ботандыраарыңа улуг рольду ойнап турар. Маңа удуртукчу кижиниң

бодунун ажилдакчызы дээш сагыш човаашкыны ак, кара чокка көстүп келир. Бир эвес ажил берикчизи дадывыр шилчитпейн турган болза, ажилдакчызының пенсия алырыңа шартаразыннар тургустунуп келир. Ынчан камгалалдыг кижги бодунун эргелерин суд органнарын дамчыштыр чедип алыр апаар.

Оон аңгыда маңа бир демдегеп каар деп бодап турар чүүлүм: бо чылдың июль 1-ден август 1-ге чедир күш-ажыл пенсиязының тускай мөөңөп чыыр кезээни хуузуңда агар санында кайы хире дадывырлар киргениниң дугайында медээлерни камгалалдыг кижги бүрүзү медегелел чагааны алыр. Пенсияның бо мөөңөп чыыр кезээн камгалалдыг хамааты күрүңе хамаарышпас пенсия фондузунче азы удуртукчу компанияларже шилчидип алыр эргелиг. Ону кылырда камгалалдыг кижги удуртукчу компанияларның адынга билдиришиктин бижир. Бир эвес хамааты билдиришиктин биживес болза, пенсияның мөөңөп чыыр кезээ күрүңениң удуртукчу компаниязының агар санынга кирер. Ол чүл дизе күрүңе компанияларыңа чон бүзүрөп, боттарының шыгжамырын контролдап берип болур деп шыныктырып турар болганда, күрүңе аңаа хары кылдыр чаңгыс саң-хөө контролерун организастан, хөй-ниити соведин тургускан. Ооң удуртукчузу «Внешэкономбанк» болуп турар.

Камгалалдыг кижги бодунун шыгжамырын каяа шыгжадып алырын боду билер дээрзин үстүңде чугааладым. Келир 2004 чылдың январь 1-ден хамааты кижги бодунун шыгжамырын күрүңе хамаарышпас пенсия фондузунче шилчидип болур апаар.

— Пенсия фондузунун органнарынче дадывыр шилчидилгезиниң хыналдазын канчаар чорудуп турарыл, Алла Кыс-ооловна?

— «Россия Федерациязынга албан пенсия камгалалының дугайында» хоойлунун 25 чүүлүңе дүүштүр Россия Федерациязының Пенсия фондузунче саң-хөөнүң үе-шаанда кирип турарын үндүрүп органнары контролдап хынаар. Бир эвес дадывырларны организациялар үе-шаанда шилчитпес болза, үндүрүп органнарының тургускан документтерин езугаар Пенсия фондузунун органнары суд дамчыштыр камгалал дадывырының

төлөвирин буруулуглардан тыртып алыр апаар. Бо ажилдар талазы-биле үндүрүп органнарының база Пенсия фондузунун аразында информация солчурунун тускай дүрүмү бар.

Эрткен чылын 18 кожууннарның эргелелдеринден Девискээр үндүрүп яамызының органнарынче 56 делегнү киирген бис. Дилеглер колдуу чаңгыс аай социал үндүрүп айтырыгыларынче угланган болгаш чүгле Кызыл хоорайга 20 хары келген. Документилер хынаанының дугайында актыларның 11 шийтирлерин берген. Дадывыр чылдазындан пенсия алыкчыларының пенсиязы хамааржыр болганда, үндүрүп органнары-биле бижыг харылзааны тудар дээш улуг ажилдарны чорудуп турар бис. Дадывыр төлөвирин турар үндүрүп төлөкчилериниң ниити списогун пенсия фондузунче берип турар. Ынчалза-даа черчерлерде үндүрүп органнары пенсия эргелелдери-биле харылзаа тудуп ажилдап шыдавайн турарын айтыр апаар. Чижээ,

Пенсия фондузунда

Каа-Хем, Чеди-Хөл кожууннарның үндүрүп органнарының камгалал дадывырының дугайында киирип турар документилеринде камгалалдыг кижиниң атсыын салбайн баар, а Улуг-Хем кожуунун үндүрүп органнары бүгү документилериниң канцелярия чарыгдалдарын пенсия эргелелдеринден негеп турар таварылгалар эвээш эвес. Албан пенсия камгалалының дадывырын төлөөн дугайында 2122 декларацияны шилчидип берген, а бистин салбырда хуузуңда учет документилерин 4383 камгалалдыг кижилер дужааган. Мында база карыштак бар болуп турары ол.

— Албан пенсия камгалалының дадывырын төлөвирин турар албан черлери-биле база хуузуңда хамаатылар-биле кандыг ажилдар чоруттунуп турарыл?

— Кандыг-даа кижги кандыг-бир чылдагаан-биле азы назылап кырып берген, пенсияже үнер апаар дээрзин сөөлгү үеде удуртукчулар-даа, энгиин хамаатылар-даа билер апарганы өөрүңчүг. Бо хүннерде учетта 11575 хуу сайгарлыкчылар бактаап турар, а 2003 чылда 545 кижги учетта тургустунган. Хуузуңда сайгарлыкчылардан пенсия фондузунун салбырының агар санынче

2.076775 рубль кирген. 304 сайгарлыкчыларга дыңнадыг-чагааларны чоруткан, 218 сайгарлыкчыларга негелде шынылгаларны база 3 хуузуңда сайгарлыкчыга хуузуңда медээлерни үезинде төлөвирин турганы дээш торгаалды оттургаң. Салбырның юридиктиг килдизинче 12 сайгарлыкчыларның документилерин шилчиткен.

— Пенсия фондузунун органнарынче хуузуңда медээ берейн турар ажил берикчилери бар бе?

— Бистин санап турарывыс-биле 34 организация бар, оларның 29-у республикадан дашкаар чоруткан, а 5 организация республика иштинде. Оларның хуузуңда херээнде бижээн адресин езугаар оларже хуузуңда медээлерни үезинде шилчидер дугайында дыңнадыг чагааларны чоруткан турган. Ук чагааларның 21-иниң адрестеринде чок деп дыңнадыг келген.

Чамдык ажил берикчилери ажилдакчылары дээш дадывыр шилчидип-даа турза, документилери шын эвес болганы-биле

ийикпе азы кандыг-бир чылдагаан-биле шилчидилгелери таньттынмайн баар таварылгалар база эвээш эвес. Ындыг

кевирлиг шилчидилге-биле пенсия фондузунун агар санынче 34770 рубль кирген. Ынчангаш чурттап турар адресин шын болурун, бир эвес адрес өскерли берген болза, билдиришиктинден бижээш, эде кылдыртып алырын күзээр кижги-дир мен. Нийтизи-биле тодараттынмаан дадывыр ашшаларның ниити түнү 2002 чылда 330,1 муң рубль болуп турар.

Моон сонгаар хуузуңда медээ берейн турар, хөй өрелиг организацияларны, хуу сайгарлыкчыларны Арбитраж судун таварыштыр херек оттурарыңа чедир хемчег алыр дугайында чоокта чаа үндүрүп органнарының болгаш пенсия фондузунун салбырының эргелелдериниң аразыңа болуп эрткен семинар-хуралга шийтирни хүлээп алган. Ол ажилдар боттанып эгелээр дээрзинге бүзүрээр мен.

Буруңгу тыва улус «Өрелиг кижги — өөделевес, өртең ыяш — өспес» деп чугаалажыр болгай. Үндүрүп төлөвирин, ол-бо ара дүжүп чорааш, соң даарта барып, эң биче хемчээлдиг пенсияга онаажырга, атка ыянчыг болур. Ынчангаш амдан эгелеп пенсия дадывырын үезинде төлөп чоруур болзунарза, күш-ажылыңар ынчан үнелеттир.

Светлана МОНГУШ чугаалашкан.

УЛУГ ХҮНДҮТКЕЛ-БИЛЕ

Бай-Тайга кожуун республика төвүндөн чеже-даа ырак турар болза, ооң ажил-ишчи кижилери рыноктуң кара аспаанга алыспайн, бурунгаар дидим бүзүрелдиг көрүш-биле чурттап, ажилдап турарлар. Кожуунда мал, чер ажилдыг хуу араат ажил-агыйлыг кижилер чылдан чылче немежип турар. Улуг дыка ыравайн, кожуун төвү Тээли суурну чугаалаарга-ла четчир. Суурда дузалал ажил-агыйын сайзырадып, боттарын боттары хандыртынып турар өг-бүлөлөр көвей. Ындыгларның чижээнге, мен бо чүүлүмге Тээли суурда чурттап турар Елизавета, Владимир Хомушкуларның өг-бүлезин номчукчуларга таныштырып керейн.

Өг-бүлениң херээжен ээзин Елизавета Магадываевна Хомуш-ку дээр. Ол алдан чылдарның эгезинде ортумак школаны дооскаш, Кызылдың башкы училищезинге уруглар садынга ажилдаар кижизидикчи башкының мергежилин чедип алган. Училище дооскан соонда, кадрлар чедишпес болганындан кожууннун өөредилге килдизинге методист кылдыр хүлээп алган. Ол ажилынга үш чыл ажилдааш, бичии уругларга ынак болгаш, бодунун чедип алган мергежил-инче шилчип, Тээлиниң "Аян" аттыг уруглар садынга кижизидикчи башкы болуп ажилдай берген.

Елизавета Магадываевна чаштар-биле ажилдаарының методиказын ханызы-биле билирин коллективинге бүзүрелди-биле көргүскен. Уруг бүзүрүнүң аажы-чаңын өөренип ап деп чүве амыр эвес болган. Хей чылдарда ажилдааш, ада-иелериниң үнелел, хүндүткелин чаалап алган. Чогаадыкчы дилээшкннерлиг ажилдап, ажилынга көскү чедишкннерни чедип алган. Чангыс ол-ла "Аян" аттыг уруглар садынга 36 чылдын нүүрүндө могаг-шылаг чок ажилдаан, "Улус өөредилгезиниң тергийн", кижизидикчи-методист, күш-ажылдың хоочуну аттарның эдилекчизи. Оон аңгыда хей санныг дипломнар, мактал бижиктер эки түңнелдиг ажилының бадыткалы болуп арткан. Боду оожум, топтуг-томаанныг бүдүштүг, улуг-бичии кижилер-биле эптиг-ээлдек чугаалажып билер Елизавета Магадываевна 1998 чылдан эгелеп ынак ажилы-биле байырлажып, ажи-төлүнүң ажи-төлүн азыражып, бодунун дузалал ажил-агыйын уламчылай берген. Янзы-бүрү ногаалар, каш өңнүг чараш чечектер тарып өстүреринге ол мергежий берген. Тээли суурда база бир улуг дуржулгалыг садчыларның бирээзинге санадып чоруур. Чимистиг ыяштарның өг-бүлө элбээ-биле тарып олуртканнар.

Инек-караа, малина, чодураа, чыжыргананың дүжүдүн чылдың-на арбын кылдыр ажаап ап келгеннер. Огурец, помидор, кабачкилер, патиссоннарны күзүн ажаап ап, кышты өттүр чемге ажыглаары-биле дузап, савалап алырлар. Артыкшылыдын чонга чедиштирип берип турарлар.

Хой, өшкү, инектер, дагааларны база боттары тудуп, азырап турарлар. Ааржы, саржак,

чөпекти чыл ажыр курлавыр-лап алып, артыкшылыдын чонга берип, садып турарлар. Ногаалар, чечектер тарып өстүрүп, мал-маган тударындан аңгыда, Елизавета Магадываевна — уран ус-шевер даараныкчы кижилер. Берттер аргырынга, тыва хепсынын угулзалап, хээлеп даараарынга ол ынак. Бурунгу тыва берттүн дошказын кончуг эки баглап билирин шингээдип алган. Ооң аргаан, даараан хептери кожуун, республика чергелиг делгелгелерге доктаамал киржип, чоннуң бедик үнелелин чедип алган. Эки ажилы дээш Москвага ийи удаа четкеш келген, Улус ажил-агыйының чедишкннериниң делгелгезинге баар путевка-биле шаңнадып чорааны ол. Уран, ус-шевер садчыны кожуун, суму чону шупту билер дизе, хөөредиг эвес, ногаа өстүреринге сонуургалдыглар ооң чажыттарын, үнелиг сумелерин өөренип, көрүп ап турарлар кайы көвей.

Өг-бүлениң эр ээзи Владимир Балганович Хомушку угундан ус-шевер, дарган кижиниң оглу болгаш, кара чажындан ачазындан хөйүнү билип ап, көрүп өзүп келген. Бодунун мергежили — чолаачы, амыдыралының хей кезин дугуй кырынга эрттирген. Ол "Тээли" совхозка, кожууннун өрт албанынга, кожуун эмнелгезиниң дүрген дуза

салбырынга үре-түңнелдиг чолаачылап ажилдап чораан. Ажилчын, кижизиг мезү-шынарлыг болганындан ону суурнун чону хүндүлөп үнелээриниң ужуру-даа ол. Оолдары-биле чайгы үеде шөлде тарып алган тараазын, сиген-ширбилин, картошказын ажаап-карактап, суггарып турда, узун чайнын эрткенин эскербейн баарлар. Адашкылар хову, шөлге аргы-жарынга эптиг "Урал" мотоциклдиг, а ынай-бээр баарда чик машина хөлгелиг.

Ажилчын өг-бүлө беш оолдарны өстүрүп, кижизидип, эртем-билигте чедирип, өглөп-баштап, амыдыралдың делгем ак оруунче үдеп кааннар. Өг-бүлениң дун оглу Вадим эмчи училищезин дооскаш, Иштики херектер ямызының эмгелгезинде ажилдап чоруур, база бир оглу дээди эртемниг — инженер-механик, иштики херектер шугумунда ажилдап турар. Ортун оглу ТКУ-ну дооскан соонда №4 профессионал-техниктиг училищезе башкылап турар. Виталий тускай эртемниг, Кызылдың садыг баазында ажилдап чоруур. Өг-бүлениң хеймери Мерген Тээли суурда уругларның чогадылга бажыңында күш-ажыл башкызы болуп ажилдап турар. Оолдарының ажи-төлү 13 четкен, чайгы үеде олар кырган-авазы, кырган-ачазы сугта кээп, хой, өшкү, инек кадаржып, элбек огородун ажаажып чайлаарлар. Оларның оң холу болуп, ажилынга дузалажып чоруурунга кырган ада-ие чоргаарланып чоруурлар.

Елизавета Магадываевна, Владимир Балганович Хомушкулар назылап чөнүвээн, адак-бышкаа чик, сергек, 60 харның казачазын чаа-ла арта басканнар. Ажи-төлүнүң ажи-төлүн ажил-ишке өөредип, келир үеде төлептиг кадрлар кылдыр амыдыралдың делгем оруктарының хери базымнарынга ижиштирип чоруур төлептиг кырган-ава, кырган-ача деп суурнун чону улуг хүндүткел-биле чугаалажып турары таварылга эвес. Найыралдыг, бот-боттарын хүндүлөжир өг-бүлө солуннарны доктаамал чагыдып, номчуп орарлар. Эң ылангыя "Шын" солунну өгленген чылындан эгелеп бо хүннерге чедир доктаамал чагыдып келгеннер. Бо солун өг-бүлениң эң ынак солуну болуп турар.

Чымыс АДЫГ-ООЛ.

Бай-Тайга.

ЧУРУКТА: Елизавета Хомушку.

КОНКУРСКА КИРЖИҢЕР!

Тыва Республиканың Чазаа объектилер тудар организацияларны болгаш медицина дериг-херекселдери сөөртүр черлерни тодарадыр талазы-биле моон мурнунда чарлаан конкурска немеи дараазында чүүлдү дыңнатты:

Конкурс 2003 ЧЫЛДЫН ИЮЛЬ 17-де 14.00 шакта Тыва Республиканың Чазааның бажыңының 2-ги каадынга болур.

Садар объектилер болза:

1. Каа-Хем суурда АТС.

Кылыр ужурулуг арткан ажилдарның смета өртээ — 3509,44 муң рубль.

Тударының хуусаазы 2003 чылдың июль-ноябрь айлар.

2. Кызыл Партизаннар кудумчунда ЦТП. Арткан ажилдарның смета өртээ 2,6 млн. рубль. Тудар хуусаазы 2003 чылдың июль-сентябрь айлар.

3. Пушкин кудумчунда 16 квартиралыг бажың. Арткан ажилдарның смета өртээ 14242,5 муң рубль. Тудар хуусаазы 2003 чылдың июль айдан 2004 чылдың март айга чедир.

4. Республиканың өкпе диспансериниң медицина дериг-херекселдерин садып эккээри.

Медицина дериг-херекселдериниң өртээ (сава өртээ, транспорт болгаш өске-даа чарыгдалдар чокка) 11503 муң рубль. Эккээр хуусаазы 2003 чылдың сентябрь.

Чагыглар хүлээп алыры 2003 чылдың июль 16-да доостур.

Сонуургап турар бүгү айтырыгларны капитал тудуг эргелелинге келгеш, билип алыр. **Ооң адреси: Кызыл, Красноармейская кудумчузу, 76. Телефоннары: 1-01-39, секретарыны 3-46-43.**

ХОСТУГ АЛБАН-ДУЖААЛЧЕ

ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязы Тыва Республиканың Конституция судунун судьязының хостуг албан-дужаалынга кордакчылардан документилерни хүлээп ап эгелээнин чарлап тур.

Кордакчылардан болур-чогуур документилерни болгаш билдиришикниң ажил хүннеринде **дараазында адрессте** хүлээп ап турар: Кызыл, Чүлдүм, 18, Чазак Бажыңы, 314 болгаш 319 дугаарлыг кабинеттер, телефоннары: 1-12-74, 1-11-84.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Тыва Республиканың Чазааның Чөөн-Хемчик кожуунда девискээр эргелелиниң удуртукчузу Виктор Допчүевич Кара-Салга ооң авазының мөчээни-биле ханы кажыдылды илередип тур.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы Тыва Республиканың Чазааның Чөөн-Хемчик кожуунда девискээр эргелелиниң удуртукчузу Виктор Допчүевич Кара-Салга ооң авазының мөчээни-биле ханы кажыдылды илередип тур.

Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле ямызы А.С.Пушкин аттыг Национал библиотеканың директору

**Нина Самдановна
ТАМДЫННЫҢ**

үр эвес аарааш мөчээни-биле ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдылды илередип тур.

ХБАБ органнарынга хей чылдарда ажилдап чораан **Бадына Дүдеп-Доржуевна
КАРА-САЛДЫҢ**

үр эвес аарааш мөчээни-биле ооң уругларынга, чоок кижилеринге, төрелдеринге ханы кажыдылды илереттис.

**ТР-ниң ХБАБ эргелели, Кызыл хоорайның,
кожууннарның ХБАБ килдистер.**

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызы ук ямының бирги оралакчызы Валентин Иванович Енданга ооң ачазы

**Иван Майылович
ЕНДАННЫҢ**

хенертен мөчээни-биле ханы кажыдылды илередип тур.

КОСМОЭНЕРГЕТ ЧАЛАП ТУР

Космоэнергет **МОНГУШ** кижиниң амыдыралында, кадыкшылында чогумча чок, аайлашпас чүүлдерниң дөзүн илередип, октаргайның күжү-биле доораларны эдип, эмнеп турар.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Декабристер кудумчузу, бажың № 6. Телефонун 1-07-45.

МАШИНКАЛАР САДЫП ТУР

"Шын" солун редакциязы артык кезектерге азы септедип алгаш ажыглаары-биле бижик кагар эрги машиналарны садып турар.

Кээр чери: Кызыл, Красноармейская кудумчузу, 100, ийги каът. **"Шын" солун редакциязы.**

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
**ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва
Республиканың Чазаа.**
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87.
КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.
Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 6836. Чагыг 80.

АГАР САНЬЫСЫ: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомтединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүштейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.